

Terugkeren naar de Heemkunde-site kan via de *Terugknop*.

U vindt de *terugknop* bovenin uw scherm, meestal uiterst linksboven.

EEN MOTTE OP DE KERKHEUVEL

2011

Heemkundekring Boxtel

EEN MOTTE OP DE KERKHEUVEL

MEER DAN EEN HYPOTHESE

Martien Dijstelbloem
Hanneke van der Eerden

Inhoudsopgave

1. VOORWOORD.....	7
2. AANWIJZINGEN STAPELEN ZICH OP.....	9
3. BOXTEL IN RUIMER VERBAND.....	13
De vorming van motteburchten.....	13
Netwerk van de heren van Boxtel.....	17
4. BODEM.....	21
Geologie.....	21
Booronderzoek.....	23
Resultaat booronderzoek.....	23
5. ARCHEOLOGIE.....	29
Archeologische vondsten in Boxtel.....	29
Archeologische vondsten bij de kerkheuvel.....	29
Geofysisch onderzoek.....	32
6. BEWONINGSGESCHIEDENIS.....	37
Ontstaan van Boxtel-Binnen.....	37
Ruimtelijke ontwikkeling	38
Toponiemen.....	42
7. ERFGOEDPLAN: CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN.....	45
8. LITERATUURLIJST.....	49

De Boxtelse kerkheuvel door Pierre Janssen. Op deze tekening uit ongeveer 1923 zijn de hekken rondom het nog niet gedempte Binnendommeltje goed te zien.

1. Voorwoord

Boxtel heeft steeds meer oog voor haar verleden. Dat geldt niet alleen voor het gemeentebestuur, maar gelukkig vooral ook voor onze gemeenschap. Zo begint bijvoorbeeld de Cultuurhistorische As van kasteel Stapelen naar de Petruskerk steeds meer een begrip te worden. Ook het centrum van Liempde is rijk aan cultuurhistorisch erfgoed. Waarom is dat allemaal zo belangrijk? Omdat we door cultuurhistorie te beleven in aanraking komen met onze eigen wortels. Die wortels zijn wat onze gemeente tot onze gemeente maakt. In Boxtel, Liempde, Lennisheuvel en het prachtige buitengebied er omheen zijn we thuis. Ik noem hier juist ook het buitengebied, omdat cultuurhistorie veel meer is dan monumentale panden. Die staan er in dat buitengebied ook, maar daar is ook het cultuurhistorische landschap een monument op zich. Cultuurhistorie is dus belangrijk voor een gemeenschap als de onze. Dan kunnen wij ons gelukkig prijzen met twee zeer actieve heemkundekringen en alle initiatieven die zij, en anderen, ontplooiën om ons erfgoed boven of onder de grond veilig te stellen.

Uit die maatschappelijke betrokkenheid is ook het initiatief ontstaan om een onderzoek in te stellen naar de wortels van het Boxtelse bestaan. Liggen die op en rond de kerkheuvel van de Sint Petruskerk in het huidige Centrum van Boxtel? Of vinden we onze wortels toch bij kasteel Stapelen? Een ding is zeker: de Dommel heeft altijd al een centrale plek ingenomen, toen en nu. Toch blijft de vraag waar “het” allemaal begonnen is voor Boxtel. Daarom is er onderzoek gedaan naar de kerkheuvel en de omgeving. In het rapport dat u nu in handen hebt, leest u de schat aan informatie die is vergaard over deze historische plek. Er zijn geen keiharde bewijzen dat dit dé historische plek van Boxtel is. We kunnen dus niet met zekerheid zeggen dat de heuvel, waarop nu de Sint Petrus staat, het historische epicentrum van het huidige, bruisende Boxtel is. Wel lijkt het duidelijk dat, waar nu een kerk de heuvel bekroont, er vroeger een zogenaamde motteburch stond.

Het rapport geeft antwoorden op vele vragen, maar roept ook weer nieuwe op. Als er op de kerkheuvel een burch gestaan heeft, waarom is die dan “verhuisd” naar waar nu Stapelen ligt? Wanneer en door wie is de eerste burch gebouwd? Met andere woorden, het onderzoek naar de geschiedenis van Boxtel is met dit rapport zeker niet ten einde. Ik bedank de Heemkundekring Boxtel hartelijk voor dit onderzoek naar de kerkheuvel en de omgeving daarvan. Er is heel veel, deskundig, werk gemaakt van dit onderzoek en het resultaat mag er zijn!

Onze wortels gaan diep, dat is duidelijk, en ze vertellen het verhaal van wie wij zijn helemaal tot aan wat we zijn geworden. Waar we nu hard werken aan het beleefbaar maken van onze cultuurhistorie, op de Cultuurhistorische As, lopen al meer dan duizend jaar Boxtelaren. Door kennis, zoals die door de heemkundekringen en andere enthousiaste liefhebbers van onze geschiedenis wordt verzameld, kun je onze voorouders bijna zien lopen. Net als wij leefden zij hier, aan de oevers van de Dommel en maakten zij iets moois van hun gemeenschap.

Misschien is de belangrijkste vraag er wel een die we met geschiedkundig onderzoek niet kunnen beantwoorden. Voor het antwoord op deze vraag moeten we in de spiegel kijken. Als u dat doet, stelt u zich dan de volgende vraag: “zouden onze voorouders vinden dat wij iets moois hebben gemaakt en aan het maken zijn van hun gemeenschap?”

Peter van de Wiel
Wethouder gemeente Boxtel
Januari 2011

2. Aanwijzingen stapelen zich op

De heuvel in Boxtel waarop de Sint Petruskerk staat – de zogenaamde kerkheuvel – heeft in de loop der jaren al vele historisch geïnteresseerden beziggehouden. Het idee is dat op deze kerkheuvel een motteburcht van de heren van Boxtel heeft gestaan. De oorsprong van het huidige Boxtel zou dan op de kerkheuvel hebben gelegen. Historisch deskundigen als Aarts, Dorenbosch, Leenders, Thiadens en pater de Visser hebben zich eerder diepgaand in deze vraag verdiept.

De hypothese is namelijk dat de kerkheuvel oorspronkelijk een natuurlijke donk in een meander van de Dommel is geweest, waarop rond 1050 een versterkte woonplaats of een motteburcht is gebouwd voor de heren van Boxtel. Later zou daarop de eerste kerk zijn gebouwd. In de afgelopen jaren zijn meerdere pogingen ondernomen om daar meer duidelijkheid over te krijgen. Zo zijn in de jaren negentig proefsleuven gegraven en boringen verricht die al enkele aanwijzingen hebben opgeleverd. In 2008 is op en rond de kerkheuvel een zogeheten groundtraceronderzoek uitgevoerd, waarmee gezocht is naar sporen van eventuele muur- of funderingsresten. Dat onderzoek heeft geen duidelijk beeld opgeleverd. Omdat grootschalig archeologisch onderzoek op de kerkheuvel bijzonder lastig is, is gezocht naar andere manieren om meer aanwijzingen te krijgen. Daarom is in opdracht van de Heemkundekring Boxtel in 2009 een booronderzoek gehouden. Dit onderzoek heeft zich gericht op de vraag naar de hoogte van de oorspronkelijke, natuurlijke donk en de dikte van de door de mens opgebrachte grondlagen. Daarmee wordt ook duidelijker waar eventueel archeologisch interessante sporen van de eerste bewoning, restanten van een eventuele burcht en het eerste kerkgebouw verwacht kunnen worden.

Om een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van wat we nu van de kerkheuvel weten zijn de volgende stappen gezet en uitgevoerd:

- er is een booronderzoek met hoogtemetingen en zogeheten weerstandsmetingen uitgevoerd;
- uit eerder onderzoek zijn archeologische gegevens over de directe omgeving van de kerkheuvel verzameld;
- op basis van reeds bekende kaarten en literatuur is een kerkheuvelbiografie vervaardigd;
- de relatie van de kerkheuvel met de directe omgeving (de cultuurhistorische as) is beschreven.

Het onderzoek en de rapportage zijn uitgevoerd en wetenschappelijk begeleid door een projectgroep, waarbij dankbaar gebruik gemaakt is van de kennis en concrete bijdragen van de leden:

Prof. Dr. A.J.A. Bijsterveld, hoogleraar Cultuur in Brabant aan de Universiteit van Tilburg

Drs. B. Aarts, historicus en castelloog

Dr. K. Leenders, historisch-geograaf

Drs. S. Peters, archeoloog

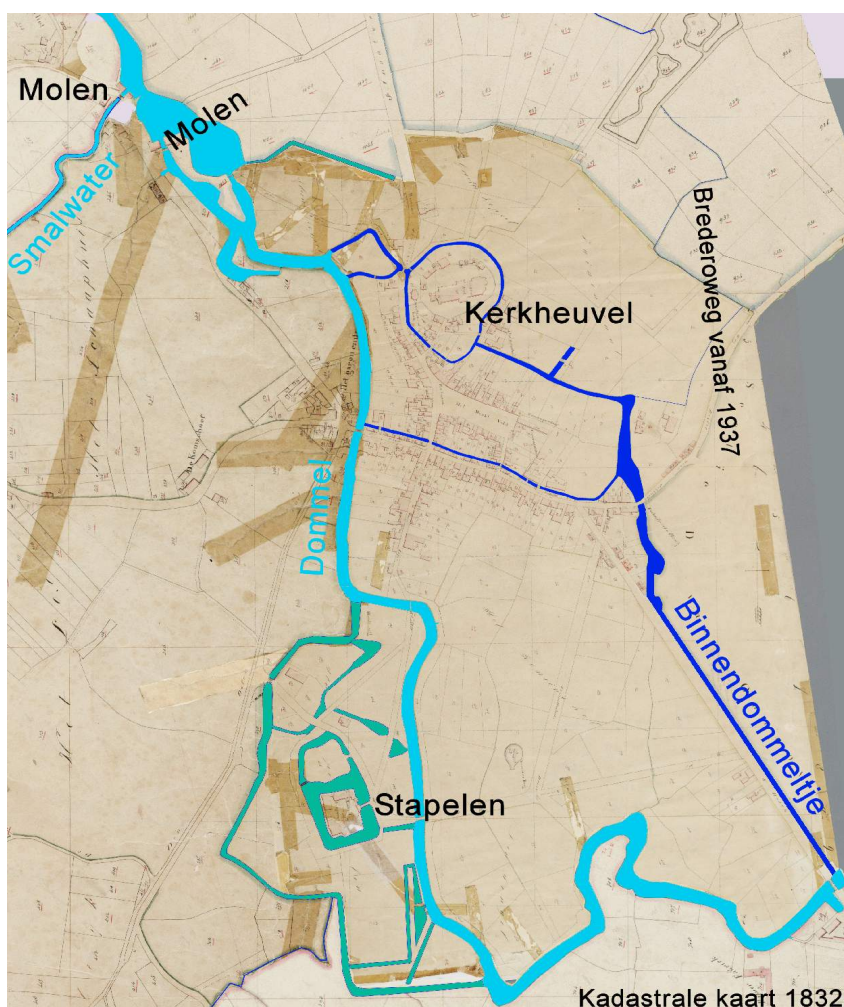
Drs. F. Kortlang, archeoloog

Pater H. De Visser, historicus

Dhr. D. Bol, voorzitter Heemkundekring Boxtel

Mw. H. van der Eerden, secretaris Heemkundekring Boxtel

Dhr. M. Dijkstra, lid bestuur Heemkundekring Boxtel

Figuur 1. Het onderzoeksgebied geprojecteerd op de eerste gedetailleerde kaart van Boxtel.

Deze eindrapportage is het resultaat van het uitgevoerde onderzoeks- en studiewerk zoals hiervoor omschreven. Geprobeerd is de rapportage zo bondig mogelijk te houden en toch een zo volledig mogelijk beeld te schetsen. Het gebruik van kaarten helpt daarbij. Uit de literatuur zijn wel conclusies en bevindingen overgenomen, maar voor de overwegingen en achtergronden wordt naar de literatuur zelf verwezen.

Het onderzoeks- en studiegebied omvat de kerkheuvel en de directe omgeving daarvan. Dit is zeker het geval voor het grondonderzoek: het groundtracersonderzoek en het booronderzoek. Voor de interpretatie van de uitkomsten is naar een ruimer verband gekeken. Daarvoor is een gebied in ogenschouw genomen dat noord-zuid loopt vanaf het watermolencomplex aan het Smalwater tot aan Stapelen en oost-west vanaf ruwweg de Brederodeweg tot aan de Dommel (*zie figuur 1*).

Wat de onderzoeksperiode betreft zijn de gegevens meegenomen vanaf ongeveer 1050 tot ruwweg 1300, de periode waarin gewerkt is aan de voorloper van de huidige Sint Petruskerk.

Het booronderzoek heeft twee resultaten opgeleverd. Allereerst is komen vast te staan dat de kerkheuvel een natuurlijke donk is die verder is opgehoogd. Op de tweede plaats is gebleken dat er direct rondom de kerkheuvel een deels natuurlijke, deels gegraven gracht heeft gelegen. Duidelijk en ook zeker is nu dat van een natuurlijke donk een kunstmatige, omgrachte heuvel of motte is gemaakt. Dit is een nieuw gegeven. Of die motte vervolgens gebruikt is als burchtheuvel, dus als plek waar een versterking is gebouwd, is niet aangetoond, maar wel aannemelijk te maken.

Tegen deze achtergrond hebben wij het aangedurfd om deze rapportage de titel “Een motte op de kerkheuvel. Meer dan een hypothese” mee te geven. Hoewel de titel dubbelop is – een motte is immers een heuvel – geeft de dubbelzinnigheid aardig het beeld weer dat wij menen te mogen oproepen: een heuvel met daarop en daaromheen een burchtcomplex. De heuvel is zeker, voor een burcht achten wij – hoewel niet wetenschappelijk bewezen - voldoende aanwijzingen aanwezig. Om dit aannemelijk te maken presenteren wij in de volgende hoofdstukken stapsgewijze de uitkomsten en argumenten.

Hoofdstuk 3 plaatst Boxtel in een wijder verband. Het gaat in op enkele algemene ontwikkelingen die zich in de twaalfde eeuw in Brabant hebben voorgedaan. Ook wordt ingegaan op de familieverbanden en het sociale netwerk van de heren. Daarbij gaan we ervan uit dat het gedrag, respectievelijk de handel en wandel van de heren van Boxtel, niet ver zal hebben afgeweken van dat van andere heren in het netwerk.

Hoofdstuk 4 beschrijft aan de hand van kaartillustraties de uitkomsten van het booronderzoek. Daarin wordt de vraag beantwoord of er sprake is van een natuurlijke hoogte, respectievelijk donk, dan wel van een geheel of gedeeltelijk door mensenhand opgeworpen hoogte. Voorts wordt daarin de vermoedelijke loop van de nieuw gevonden gracht gereconstrueerd.

In hoofdstuk 5 worden de archeologische bevindingen gepresenteerd. Deze worden, ook op een kaart, per periode weergegeven. Daarbij is vooral de vraag interessant of het elders geconstateerde verschijnsel, dat in het brabantse rond 1200 een verschuiving van bewoning richting de beekdalen optreedt, ook in Boxtel is opgetreden. Vraag is dus of daar aanwijzingen voor te vinden zijn. In dit hoofdstuk komen ook de uitkomsten van het groundtraceronderzoek en de weerstandsmetingen aan de orde.

Hoofdstuk 6 gaat in op de bewoningsgeschiedenis van de kerkheuvel en directe omgeving. Enerzijds geeft de archeologie daarvoor aanwijzingen, anderzijds wordt in dit hoofdstuk zover mogelijk achteruitkijkend in de historie gekeken of er in de schriftelijke bronnen aanwijzingen voor bewoning zijn te vinden. Gegevens over bezitsverhoudingen, grondgebruik en toponiemen kunnen daarbij helpen.

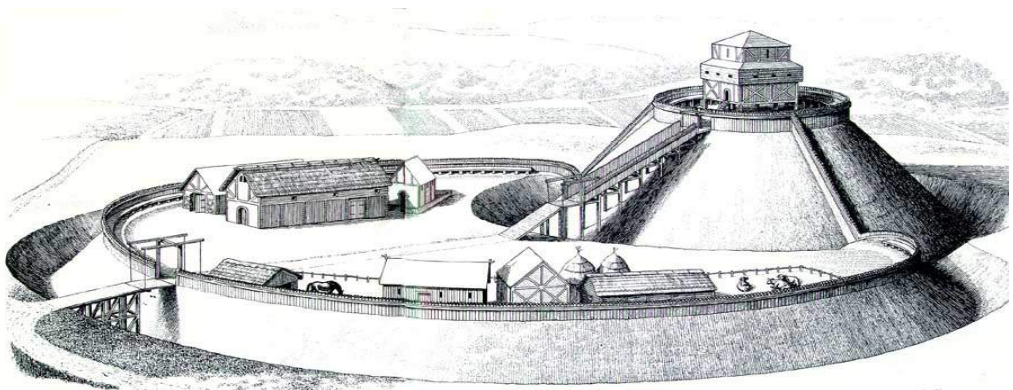
Hoofdstuk 7 bevat de conclusie en geeft aanbevelingen voor de toekomst: het erfgoedplan.

3. Boxtel in ruimer verband

De vorming van motteburchten

De ontwikkelingen in Boxtel staan niet op zichzelf. Rond 1100 daalt in deze streek de waterstand, veranderen de landbouwtechnieken en groeit de bevolking. Als gevolg daarvan verschuift de bewoning van de hoger gelegen delen van de dekzandrug in de richting van de randen van de lager gelegen gebieden. In die tijd is er in onze streken sprake van een territoriale versnippering. Er staan lokale heren op die als grootgrondbezitters allereerst streven naar de opbouw van een eigen territorium. Het bezit van een eigen versterkte burcht gaat daarbij een steeds grotere rol spelen. In snel tempo verschijnen overal in onze streken in de elfde en twaalfde eeuw dan ook zogeheten motteburchten met voorhof en omgeven door grachten.

Een motte is een kunstmatig opgeworpen, aarden hoogte met een omringende gracht, met daarop een aanvankelijk houten woon- of verdedigingstoren. Het geheel is omgeven door een palissade en alleen toegankelijk via een brug. De motteheuvel wordt gecombineerd met een vaak lager gelegen, eveneens omgracht, neder- of voorhof. De gebouwen op dit voorhof hebben een agrarisch en ambachtelijk karakter. Daar staan de hoeve en de zogeheten spijker, waarin het graan en andere opbrengsten van het land worden opgeslagen. Vaak staat daar ook de huiskapel van de heer. Het oorspronkelijke 8-vormige grondplan met opperhof en neerhof, is vaak nog herkenbaar in de huidige dorpsplattegronden.

Voorstelling van een houten motteburcht, omgeven door een 8-vormige gracht. Op de opperhof staat de verdedigingstoren, op het voorhof de hoeve.

In het Belgische Ertvelden (tussen Terneuzen en Gent) is de motte onlangs weer gereconstrueerd. De 8-vorm is goed zichtbaar op de luchtfoto.

In Lütjenburg (ten oosten van de Duitse stad Kiel) is een toren nagebouwd op de motte aldaar.

Naast een economische heeft de burcht uiteraard ook een defensieve functie. Voorts stelt de heer zijn sociale status en zijn macht over het omliggende gebied ten toon, terwijl de burcht tevens de residentie van de heer is. Vanaf de hooggelegen motte heeft de heer uitzicht over het gehele gebied.

Motteburchten zijn populair geweest van ca. 1000 - 1250, waarna ze hun defensieve functie verliezen. Maar het zijn niet de enige vroege burchten. We kennen ook de door aarden wallen omringde walburchten, stenen torens binnen een omheining of meervoudige grachtenstelsels, etc. Ook natuurlijke hoogtes zijn gebruikt en aangepast, en gemodelleerd naar een mottemodel. Zeker in de vroegste fase is de motte meestal niet zo 'klassiek' uitgevoerd, met steile kunstmatige hoogte en een aparte voorburcht

Een verhoogde en omwaterde natuurlijke donk is daarmee in ieder geval familie van het mottemodel en de Boxtelse kerkheuvel bezit genoeg 'archaische' trekjes om tot een vroege burchtfase te behoren.

De vroege burchten kunnen dus gezien worden als een verdedigbare, met grachten en palissaden omgeven, kleine nederzetting of hoeve met een concentratie van ambachtelijke activiteiten en opslag van agrarisch surplus, eventueel voorzien van een soort vluchtburcht. De ontwikkeling van de verschillende onderdelen van dergelijke burchtcomplexen is niet overal op dezelfde wijze en in dezelfde volgorde verlopen.

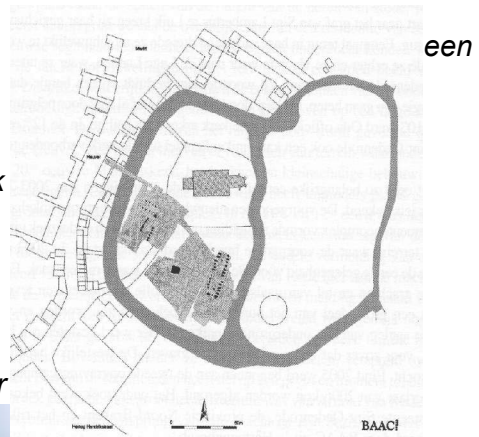
Zo vertegenwoordigt in Sint-Oedenrode de motte en een eventueel gebouw daarop een latere fase in de ontwikkeling. Uit de opgravingen van de burcht in Sint-Oedenrode is voorts gebleken dat het grachtenstelsel herhaaldelijk vernieuwd en aangepast is. Daaruit mag worden afgeleid dat ook in Boxtel wellicht voortdurend is gegraven, dichtgegooid en opnieuw aangelegd, afhankelijk van de behoeften en de eisen van de tijd.

Met de veranderende militaire technieken en het toenemende gebruik van baksteen verliezen de motteburchten hun bestaansrecht. Vanaf de dertiende eeuw worden er op waterrijke, laaggelegen plaatsen waterburchten gebouwd, vaak aan de samenloop van twee waterstromen. De huiskapel op het burchtterrein wordt dorpskerk en rondom deze kerk breidt het dorp zich uit. De burchtnederzetting ontwikkelt zich tot een prestedelijke nederzetting.

Een vergelijkbare ontwikkeling heeft zich vermoedelijk in Boxtel afgespeeld. Rond 1280 lijken de heren van Boxtel het burchtcomplex verlaten te hebben ten gunste van kasteel Stapelen en bouwen zij op de kerkheuvel de romaanse voorganger van de huidige gotische Sint Petruskerk. In deze kerk zijn deels tufstenen banden verwerkt. Aangenomen mag worden dat dit tufsteen afkomstig is van de eerste kerk.

In de elfde en twaalfde eeuw, wanneer steden als 's-Hertogenbosch en Eindhoven nog niet bestaan, is Sint-Oedenrode het machtscentrum van de aanzienlijke heren van Rode. De omvang van hun territorium staat niet vast, maar beslaat een veel groter gebied dan de huidige plaats, waaronder het grondgebied van Liempde. Door de gunstige defensieve ligging in een meander van de Dommel kan Sint-Oedenrode zich voorspoedig ontwikkelen en overal langs de Dommel verschijnen burchten en omgrachte versterkte adellijke woningen. Er zijn geen aanwijzingen dat de heren van Boxtel een relatie hebben tot de heren van Rode. In 1231 krijgt de plaats stadsrechten van de Brabantse hertog en gaat daarmee economisch bloeiende periode tegemoet.

Enkele jaren geleden heeft grootschalig archeologisch onderzoek in het centrum van Sint-Oedenrode verrassende resultaten opgeleverd. Er zijn sporen gevonden van het voormalige burchtcomplex: een 8-vormig grachtenstelsel, burchtterrein, hertogshuis en zaalgebouwen. Verder heeft de elfde eeuwse Odakerk op het burchtterrein gestaan. Een verrassende vondst is een gouden hanger uit dezelfde periode.

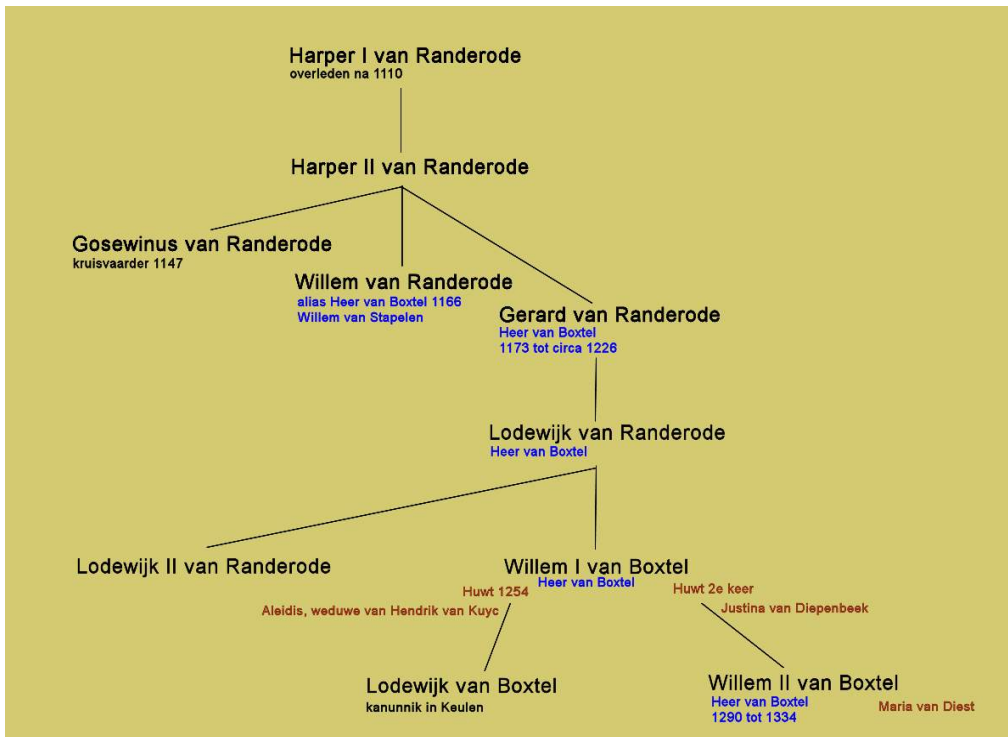
Netwerk van de heren van Boxtel

Politiek-bestuurlijk gezien behoort het grootste deel van het huidige Noord-Brabant in de tiende en elfde eeuw tot Texandrië. Dit gebied strekt zich ongeveer uit van de Kempen in het zuiden tot aan de Maas in het noorden. De latere Meierij van 's-Hertogenbosch, onderdeel van het hertogdom Brabant, is ontstaan op het grondgebied van Texandrië. Vanaf de elfde eeuw mag hier invloed van het aartsbisdom Keulen en het bisdom Luik verondersteld worden en komt men in onze streken heren met Rijnlandse connecties tegen. Ondertussen verstevigt de graaf van Leuven - hertog vanaf 1106 - zijn macht over Texandrië. Begin dertiende eeuw brengt hertog Hendrik I van Brabant (1190-1235) vrijwel het hele gebied onder zijn invloed met de stichting van nieuwe steden, het verlenen van stadsrechten en het onderwerpen van lokale heren. Om redenen die niet geheel duidelijk zijn weet Boxtel echter tot 1439 een direct leen van de Duitse keizer te blijven

De Brabantse heren komen vrijwel zonder uitzondering van elders. Zij hebben vrijwel allemaal ook elders belangen: de heer van Tilburg heeft ook bezit in Landen, ten zuiden van Sint-Truiden, de heer van Boxtel is tevens heer van Randenrode. Randenrode ofwel Randenrath ligt net over de Duitse grens, ten oosten van Sittard. Tussen de verschillende families onderling bestaan hechte familiale, bestuurlijke en zakelijke banden. Op de sporadisch bewaard gebleven charters van vóór 1300 komen opvallend vaak dezelfde zegelaars voor. De heer van Boxtel is er daar één van.

Tijdens de periode die voor het kerkheuvelproject interessant is, vanaf ca 1050 tot 1300, hebben de heren van Boxtel de volgende (familie)relaties die in dit kader relevant zijn: in 1192 wordt ene Giselbertus genoemd als heer van Tilburg. Deze Giselbertus wordt in de literatuur beschouwd als schoonzoon van Harper van Randerode, danwel Harbertus van Boxtel. De Giselberten laten in het huidige Oisterwijk bij de samenloop van Leij en Reusel de motte van Ter Borch oprichten. Interessant is ook het gegeven dat de heren van Boxtel diverse goederen bezitten in Tilburg, Berkel-Enschot, Helvoirt en Udenhout. Dit versterkt de gedachte dat het voor de heren van Boxtel en Randerode wel degelijk de moeite waard is geweest om hier in de buurt een verblijf voor langere duur te hebben, al was het maar voor het beheer van hun diverse goederen in deze regio.

In 1254 ontstaat er een familierelatie tussen het geslacht van Boxtel en het geslacht van Kuyc. Zo ontstaan er relaties met families die over een of meer motteburchten beschikken: de Giselberten bezitten er een in Oisterwijk en twee in Landen; de van Kuycs waren heer van Cuyk, Grave, Herpen en half Asten en hebben in alle plaatsen een burcht; de heren van Boxtel bezitten een motteburcht in Randerode. Dit type aristocraten heeft verspreide belangen gehad en over verschillende versterkte woonplaatsen beschikt

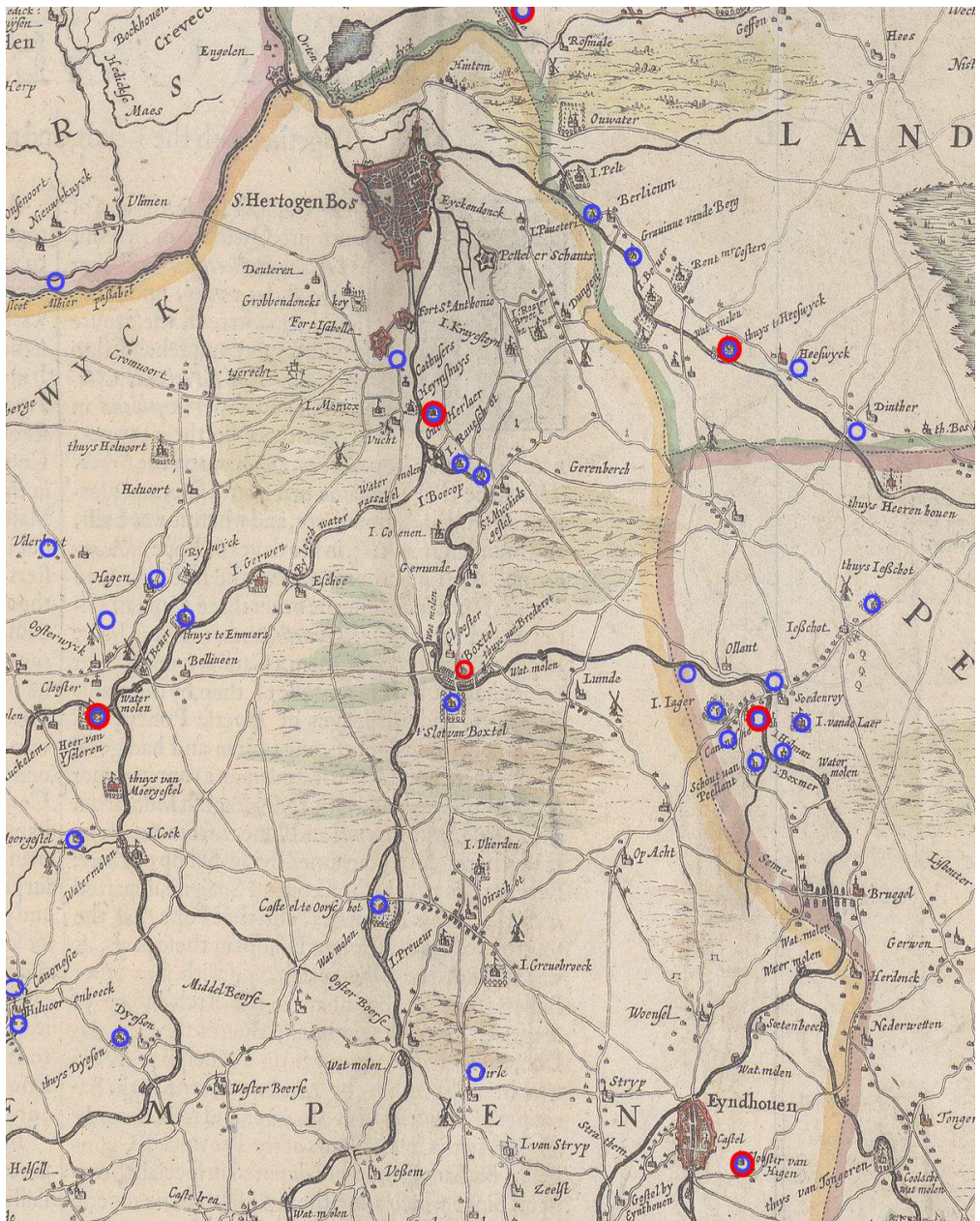

Het domein van de heren van Boxtel wordt omgeven door heerlijkheden die alle over een vroege burcht, vaak een motteburcht, beschikken: de heren van Tilburg, de heren van Vught en Oirschot, de heren van Herlaer en de heren van Rode.

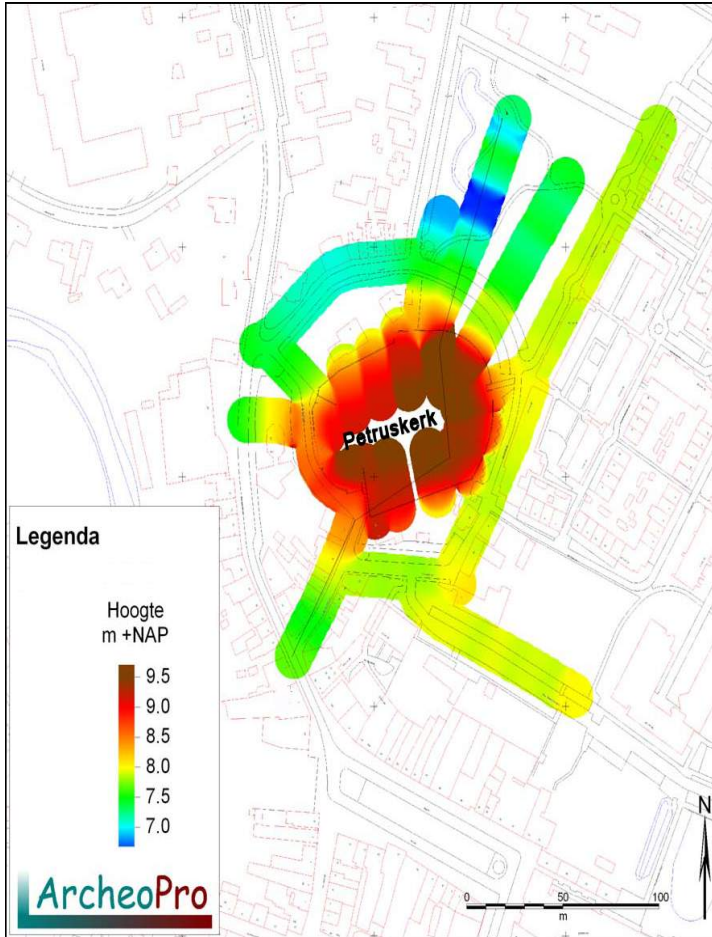
Het aanleggen van motteburchten mag niet worden teruggebracht tot alleen een vorm van kopieergedrag tussen de aristocratische heren onderling. Er was een strategische noodzaak voor een versterkte woonplaats. De adellijke heren houden elkaar vanuit hun burchten in de gaten. Ze vissen in elkaars vijver en stelen – letterlijk – de vruchten van elkaars landerijen. Het is een strijd om de eerste levensbehoeften, het hebben en houden van een eigen gevolg en het verdedigen van de eigen eer. Het bezit van een eigen burcht verhoogt de status van de heer, waarnaar deze heren zich rond 1100 ook gaan vernoemen.

Conclusie

Op basis van de aanname dat gelijke economische, geografische en militaire omstandigheden tot gelijksoortige reacties leiden mag men veronderstellen dat ook de heren van Boxtel hebben beschikt over een vroege burcht, net als andere aristocratische heren in de omgeving en in de familie. De menselijke neiging om de eigen status hoog te houden en het gedrag van standgenoten te kopiëren versterkt deze veronderstelling alleen maar.

Overzichtskaartje uit ongeveer 1600 met daarop een deel van het Hertogdom Brabant, met Boxtel als middelpunt. De rode cirkels geven plaatsen aan waar een motteburcht lag. De blauwe cirkels geven burchten en kastelen rond 1300 weer, die opvallend vaak opgetrokken zijn nabij waterlopen.

4. Bodem

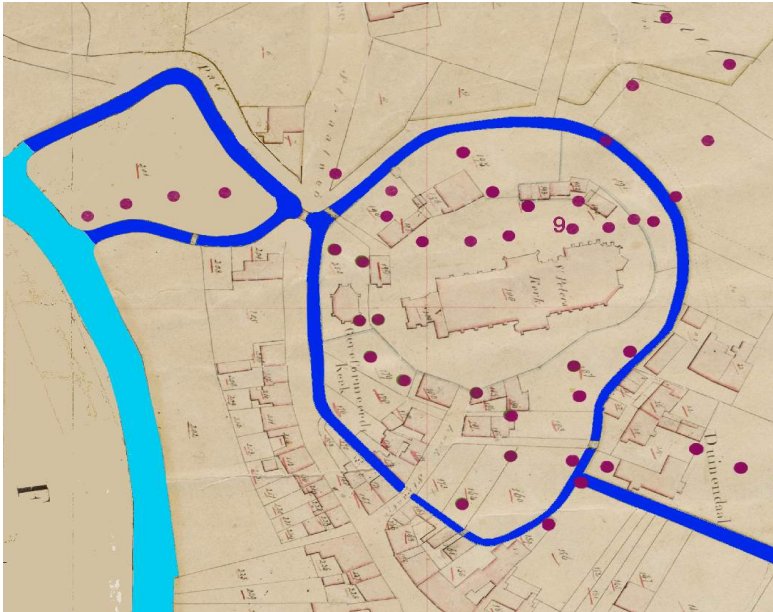
Geologie

Tijdens de laatste ijstijd zet de wind vanuit het Noordzeebekken in het huidige Noord-Brabant een pakket dekzand af. Meanderende rivieren doorsnijden dit dekzandlandschap. Een van die rivieren is de Dommel. Op de plek waar nu Boxtel ligt, doorsnijdt de Dommel een landschap dat hoofdzakelijk uit dekzandruggen bestaat. Ten zuiden en ten noorden van het kerkheuvelgebied vormt de Dommel een tamelijk breed dal. Dit brede dal is waarschijnlijk ontstaan doordat de rivier zich meerdere malen heeft verlegd. De huidige bebouwing in en rond het kerkheuvelgebied maakt het erg moeilijk om aan de hand van hoogtekarten inzicht te krijgen in de ligging van eventuele oudere lopen van de Dommel. Historische kaarten laten met betrekking tot de loop van de Dommel enkele eigenaardigheden zien (*zie figuur 1 op pagina 10*).

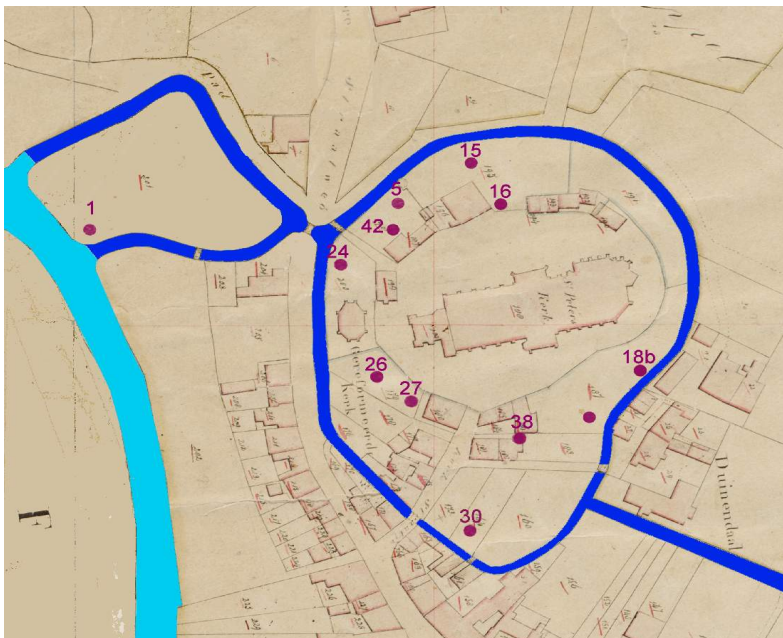
Sommige delen vertonen een opvallend recht verloop, terwijl op andere plekken sprake is van een sterk meanderende loop. Dit doet vermoeden dat sommige delen door de mens zijn aangepakt.

De bodem in het beekdal bevat doorgaans zeer veel sporen van ijzerafzetting en bestaat meestal uit zwarte humeuze grond. Dergelijke bodems liggen ten noorden en ten zuiden van het kerkheuvelgebied. Onder de diverse overgangslagen van het dekzandlandschap bevindt zich nog de oorspronkelijke dekzandlaag uit de ijstijd.

Figuur 2. Alle boorpunten op de kadastrale kaart van 1832.

Figuur 3. In de boorprofielen van de boorpunten 1, 24, 42, enz. hebben de bodemkundigen een diepe, opgevulde rivier herkend. De huidige Dommel (lichtblauw) en het Binnendommeltje (donkerblauw).

Booronderzoek

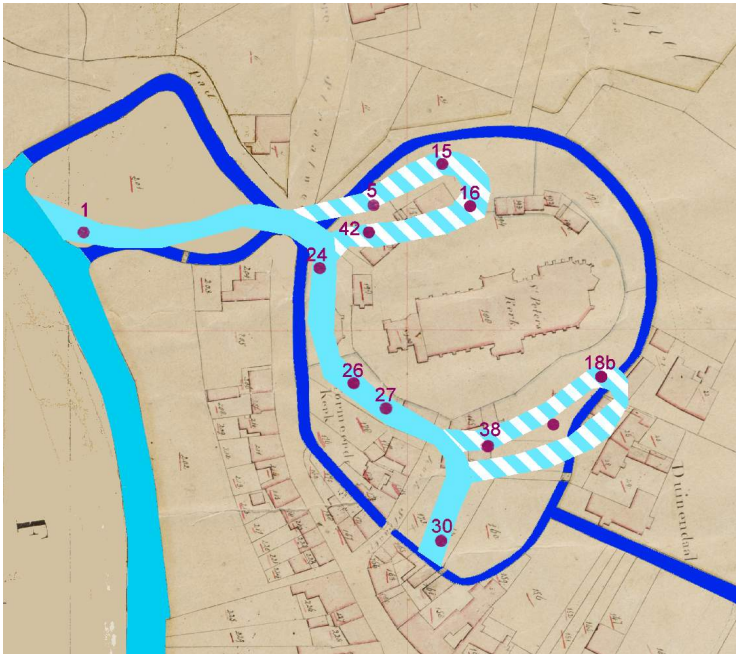
Om meer duidelijkheid te krijgen over de geologische betekenis van de kerkheuvel – gaat het hier om een natuurlijke of om een kunstmatige heuvel – is in opdracht van de Heemkundekring Boxtel booronderzoek verricht. Binnen het uitgezette onderzoeksgebied zijn op 46 plaatsen met een gutsboor boringen verricht tot op een diepte van ca 3.50 meter. De boorpunten zijn vooraf gekozen. Niet overal kon echter geboord worden. Huizen, bestrating en andere obstakels leiden tot een tamelijk grillig raster van boringen (*zie figuur 2*).

Resultaat booronderzoek

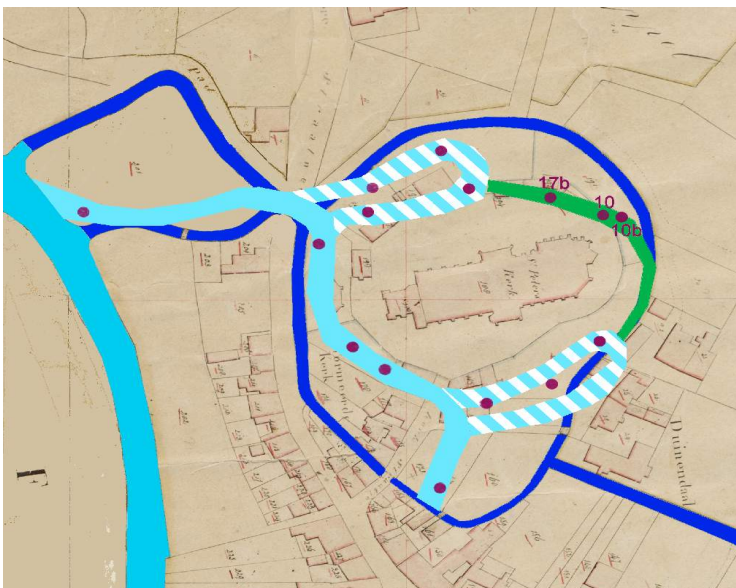
De uitkomst van het booronderzoek, dat is uitgevoerd door onderzoeksbureau ArcheoPro, laat duidelijk zien dat de kerkheuvel een natuurlijke dekzandhoogte vormt die oorspronkelijk ruim anderhalve meter boven het omliggende landschap heeft uitgestoken. Aan de hand van de figuren 3 tot en met 5 wordt op basis van de boorresultaten gereconstrueerd hoe de situatie er vroeger vermoedelijk heeft uitgezien.

Twaalf boringen aan de zuid-, west- en noordwestzijde van de kerkheuvel tonen een pakket dat afwisselend bestaat uit laagjes zand en laagjes plantenresten. Zo'n pakket moet zijn afgezet in stromend water. Dit wordt bevestigd door de diepe ligging van dit pakket, dat nooit hoger is dan zes meter boven NAP (Normaal Amsterdams Peil) en door de aanwezige kleilagen. Het lijkt hier te gaan om een afzetting, die is gevormd tijdens de verlanding van een oude Dommelloop. Op grond van deze boorgegevens is een voormalige oude Dommelloop gereconstrueerd met twee afgesneden meanders of bochtinsnijdingen (*zie figuur 4*). Of en in hoeverre hier in de elfde eeuw nog stromend water aanwezig is geweest, is niet duidelijk. In ieder geval zijn deze bochten of insnijdingen relatief gemakkelijk weer voor stromend water toegankelijk te maken geweest, zodat zij een omgrachting van de donk hebben kunnen vormen. Deze donk heeft met name in westelijke, noordwestelijke en zuidelijke richting vrij steil afgelopen. De oude Dommelloop – oude meanders of bochtinsnijdingen – heeft de natuurlijke heuvel voor ruim tweederde deel omsloten.

De boringen 17b, 10 en 10b hebben een waterloop laten zien die ondieper is dan die in figuur 5. Op de kadastrale kaart van 1832 is op deze plekken geen Binnendommeltje getekend. Waarschijnlijk heeft daar – ongeveer ter plekke van de huidige kerkhofmuur – een gracht gelegen die al voor 1832 is gedempt of verland. Deze gracht kan gediend hebben om de oude, verlande meanderbochten of insnijdingen met elkaar te verbinden tot een volledige

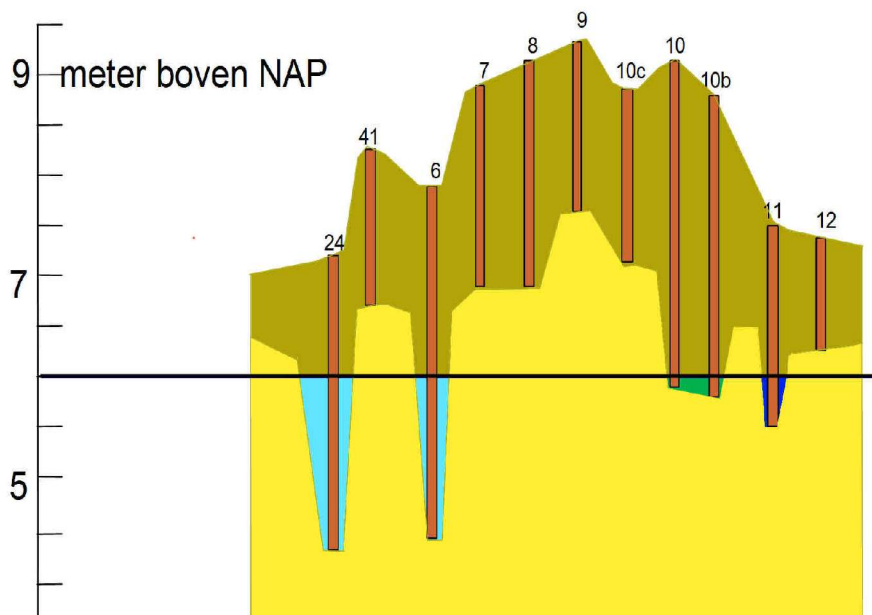
Figuur 4. Mogelijke meanders of bochtinsnijdingen van een voorloper van de Dommel (=blauw/wit gearceerd).

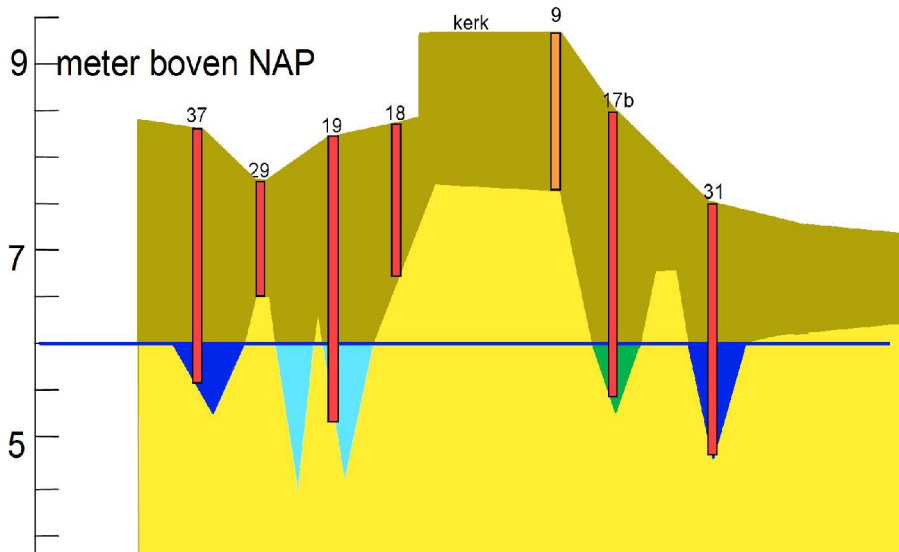
Figuur 5. Boringen 17b, 10 en 10b laten een waterloop zien die ondieper was dan de boorpunten uit figuur 4. In 1832 ligt hier geen Binnendommel, dus waarschijnlijk gaat het om een gegraven gracht (groen). Deze gracht vormt een kleine cirkel om de heuvel, terwijl het Binnendommel een grotere cirkel daar omheen vormt.

omsluiting van de kerkheuvel, terwijl het Binnendommeltje een grotere cirkel daaromheen heeft gevormd. Op deze manier heeft men door het uitgraven van slechts 120 meter gracht met relatief beperkte inspanning een omgrachte (burcht)heuvel kunnen creëren. Deze heuvel heeft een oost-west diameter van ruim honderd meter en een noord-zuid diameter van ongeveer zeventig meter. Het daarbij uitgegraven zand kan zijn gebruikt om de natuurlijke dekzandhoogte te egaliseren en te verhogen.

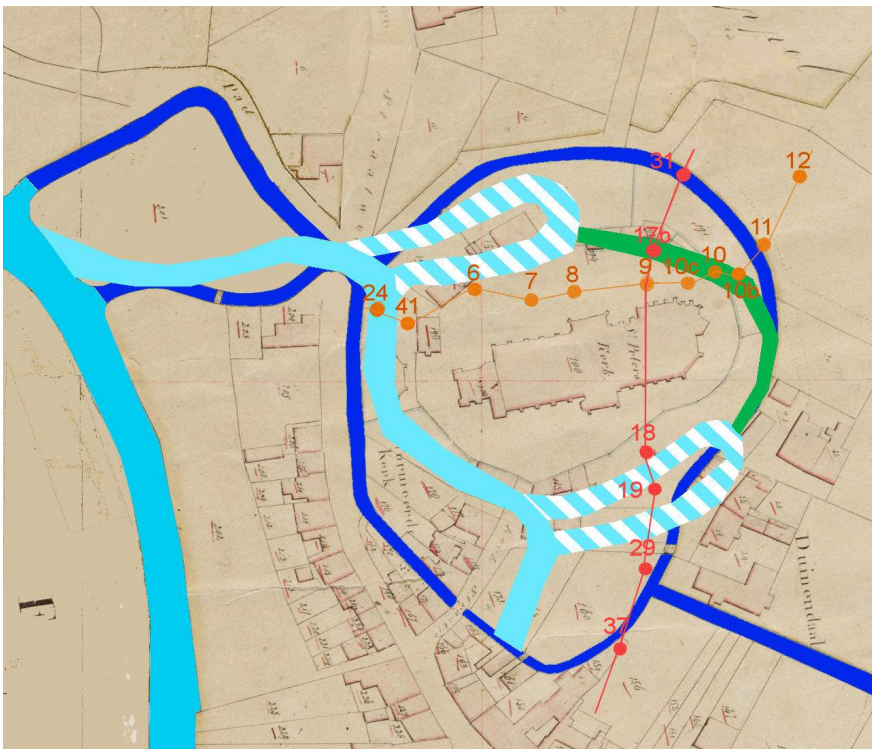
De volgende figuren brengen het resultaat van het booronderzoek nogmaals in beeld, maar nu als een dwarsdoorsnede van de kerkheuvel. De eerste doorsnede (figuur 6) loopt van west naar oost, grofweg aan de noordzijde van de Sint Petruskerk, langs de boorpunten zoals aangegeven in figuur 8. In figuur 7 is een dwarsdoorsnede in zuid-noordrichting weergegeven. Zoals in figuur 8 is te zien kruisen de doorsneden elkaar in boorpunt 9.

Figuur 6. Een doorsnede west-oost. Van elke boring is het maaiveld gelijk aan de bovenkant van de oranje staaf. Aan de onderkant van de oranje staaf wordt het natuurlijke dekzand uit de ijstijd zichtbaar. De oranje staaf geeft aan dat er in de gutsboor humus, klei, veen, puin en plantenresten zijn aangetroffen. Felgeel geeft de oorspronkelijke ondergrond aan; bruingeel duidt op alles wat omgewoeld is; lichtblauw geeft een waarschijnlijk oude loop van de Dommel weer; groen is de gracht en donkerblauw de Binnendommel.

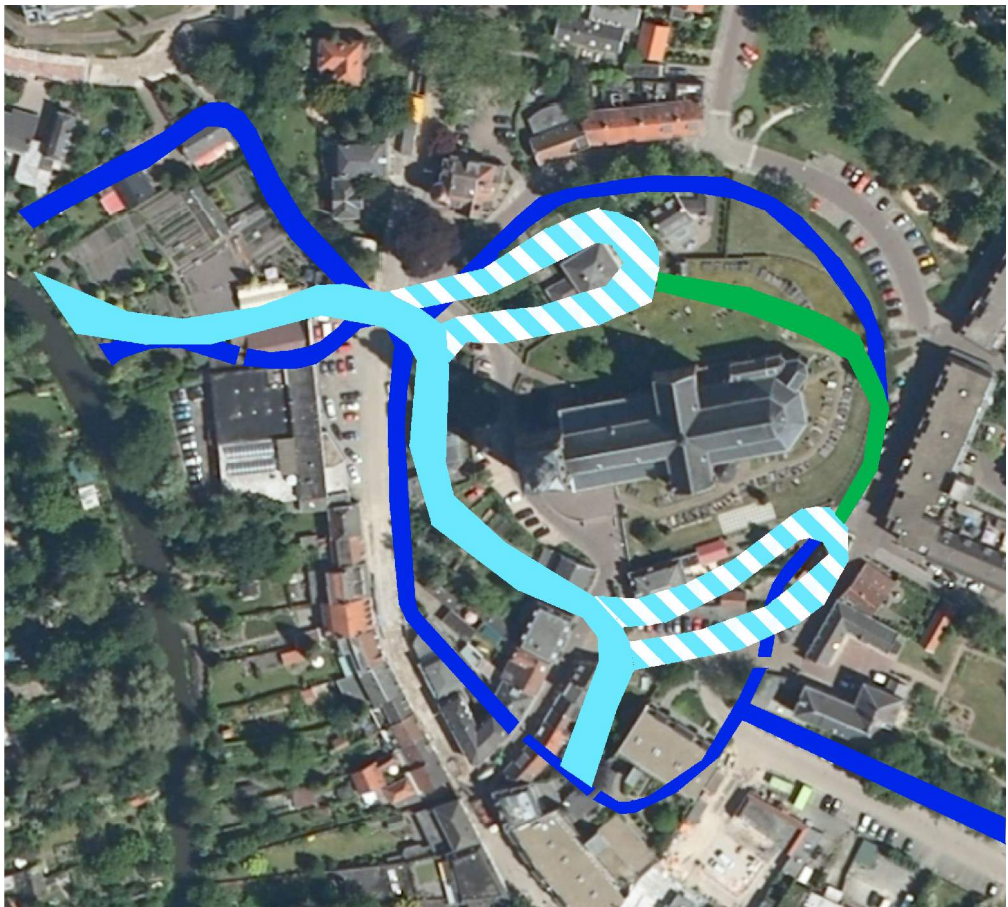
Figuur 7. Een doorsnede zuid-noord. Zie voor legenda de tekst bij figuur 6.

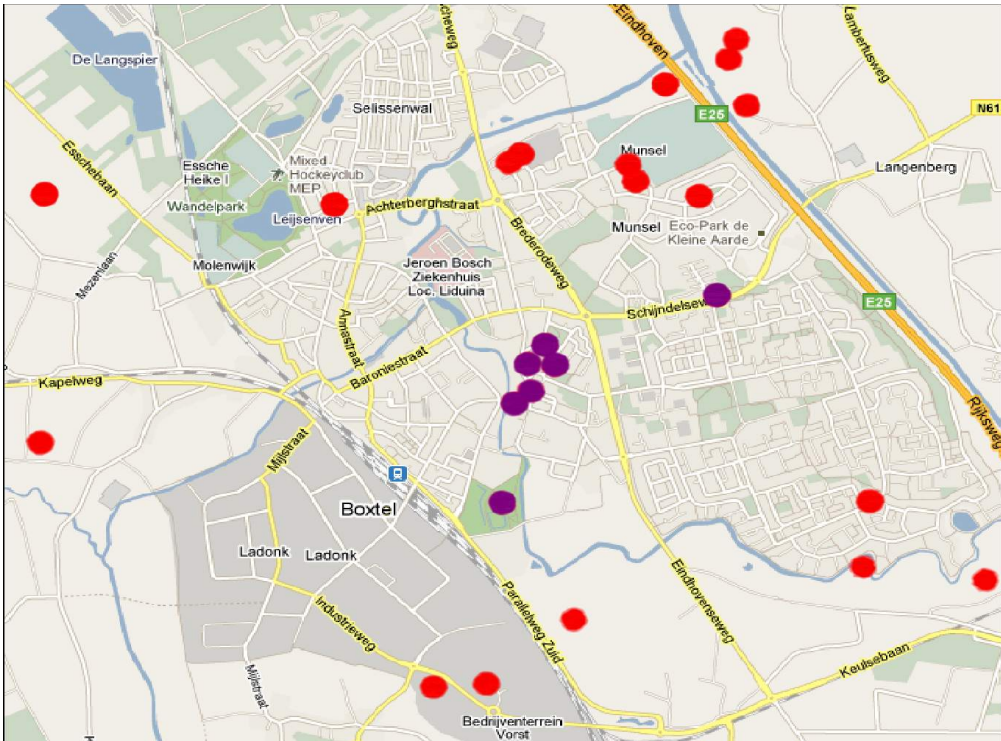

Figuur 8. De locaties van de boringen uit figuur 14 en 15 uitgezet op de kadastrale kaart anno 1832.

Conclusie

Op grond van het booronderzoek kan ons beeld van de kerkheuvel worden bijgesteld. Op de eerste plaats is duidelijk geworden dat de kerkheuvel een grotendeels natuurlijke heuvel is, die deels is opgehoogd en deels is geëgaliseerd. Op de tweede plaats zijn er duidelijke aanwijzingen dat er – naast het bekende Binnendommeltje – dicht bij de natuurlijke hoogte een deels natuurlijke waterloop, deels gegraven gracht heeft gelegen. Daardoor is het relatief gemakkelijk geweest een (burcht)heuvel te creëren. Gesteld kan dan ook worden dat het nieuwe beeld naar aanleiding van het booronderzoek meer gelijkenis vertoont met de typische plattegrond van een vroege burchtlocatie.

Figuur 9. In rood zijn weergegeven de archeologische vondsten uit de steen-, ijzer- en bronstijd, de Romeinse tijd en de vroege Middeleeuwen. In paars de vondsten uit de late Middeleeuwen, vanaf 1050.

5. Archeologie

Archeologische vondsten in Boxtel

Geschreven bronnen uit de periode 1000-1300 zijn zeer sporadisch en fragmentarisch. Archeologisch onderzoek biedt meer mogelijkheden dan geschreven teksten om ons een beeld te vormen van deze periode en hypothesen te toetsen.

De menselijke vestiging heeft zich in Boxtel net zo ontwikkeld als elders in Oost-Brabant. Onderzoek naar de Romeinse periode is in Boxtel pas laat op gang gekomen. Recente archeologische vondsten bevestigen dat in de Romeinse tijd bewoning plaatsvond op de hogere gronden van Munsel, Selissen en Boseind. Rond het jaar 1200 verplaatsten deze nederzettingen zich naar de randen van de dekzandgronden bij de beek in het huidige Boxtel Binnen, zoals overal in Noord-Brabant is gebeurd.

Voor Boxtel is die verplaatsing zichtbaar gemaakt op het kaartje *figuur 9*. Daarop zijn de archeologische vondsten weergegeven voor de steen-, ijzer- en bronstijd, de Romeinse tijd en de vroege en latere middeleeuwen. Deze laatste vondsten concentreren zich vooral in Boxtel-Binnen, hetgeen duidelijk maakt dat zich tussen 1050 en 1200 in het onderzoeksgebied nieuwe ontwikkelingen hebben voorgedaan. De archeologische verwachtingswaarde mag hier hoog ingeschat worden.

Archeologische vondsten bij de kerkheuvel

* Tijdens de restauratie van de kerk in de jaren '90 zijn stemmen opgegaan voor grootscheeps archeologisch onderzoek. Dit is helaas niet echt van de grond gekomen. In 1994 zijn enkele proefsleuven op de kerkheuvel getrokken. De verstoring van de grond door begravingen is een beletsel om duidelijke sporen te vinden, maar er kan toch een aantal opmerkelijke conclusies getrokken worden.

De natuurlijke heuvel in de waterrijke en moerassige omgeving heeft vermoedelijk eerst een woon- of verdedigingsfunctie gehad, waarna op deze heuvel een kerk is gebouwd. Bij de bouw van deze kerk is het totale bouwgebied benut. De kerktoren is namelijk op de uiterste westrand van de natuurlijke donk gebouwd, waardoor de ingang van de toren niet, zoals gebruikelijk, aan de westkant gerealiseerd kon worden. Bovendien zakt de kerk aan de oostzijde enigszins weg van de kerkheuvel. De oriëntatie van het priesterkoor van de kerk is niet exact oostwaarts gericht. Dit kan verklaard

Sleuf westelijk van de toren in 1994. De foto is vanuit het zuiden genomen.

De vondsten bij de Pastorie uit onze onderzoeksperiode:

<i>12^e eeuw</i>	<i>Paffrath kogelpot - rand- en een wandfragment</i>
<i>1175 – 1300</i>	<i>Elmpt kogelpot - rand- en twee wandfragmenten</i>
<i>1175 – 1300</i>	<i>Elmpt voorraadvat - twee wandfragmenten</i>
<i>1050 – 1250</i>	<i>Brunssum-Schinveld (tuit)pot - rand- en wandfragment</i>
<i>12^e eeuw</i>	<i>Brunssum-Schinveld tuitpot - randfragment met oor</i>
<i>1225 – 1300</i>	<i>Brunssum-Schinveld kan - bodemfragment en 12 wand fragmenten.</i>
<i>12^e eeuw</i>	<i>Brunssum-Schinveld bolle kruik – geelwitbakkend, twee wand fragmenten</i>
	<i>Proto steengoedkan - geknepen standring fragment</i>
<i>1225 – 1300</i>	<i>Rood aardewerk pot - bodemfragment met standvin, glazuur</i>
<i>1250 – 1350</i>	<i>binnenin</i>
	<i>Pingsdorf tuitpot - randfragment</i>
<i>12^e eeuw</i>	<i>Steengoed Langerwehe voorraadvat - wandfragment</i>
<i>13^e eeuw</i>	<i>Dierlijk bot van slachtafval waaronder rund, zwijn, schaap</i>
	<i>Eikenhouten, kromme en aangescherpte funderingspalen - drietal stuks</i>
<i>900–1500</i>	<i>Natuurstenen vijzel of wrijfschaal - compleet, zandsteen, waarschijnlijk uit Zuid Luxemburg</i>

worden door de samenstelling van de ondergrond van de heuvel, maar ook doordat mogelijk gebruik gemaakt is van de fundering van een eerdere kerk.

* In oktober 1995 zijn nog enkele boringen verricht ten noorden van de kerk. Tussen de graven is een natuurlijke ondergrond waargenomen op 120 tot 140 cm diepte. Aan de westzijde van de toren zijn dertiende eeuwse Andennescherven gevonden, evenals een bakstenen fundering, waarop de voormalige torenschool gestaan heeft. Aan de oostzijde is stortmateriaal gevonden van leien en mergelbrokken van het kerkoksaal.

* Op het perceel van Koppel 2, genaamd de Pastorije, zijn in 2004 interessante bodemvondsten gedaan. Uit deze vondsten blijkt dat er al tenminste in de twaalfde en dertiende eeuw sprake is van bewoning op of rond de kerkheuvel. De vondsten komen uit een (afval)kuil in een drie meter diepe bouwput op het achterterrein. De bebouwing rondom de kerk kende een op de kerk gerichte voorkant. De toenmalige achterkant – nu voorkant naar de straat – is immers begrensd geweest door het Binnendommeltje. Vondsten uit deze periode die op bewoning duiden, zijn voor Boxtel-Binnen uniek. Helaas heeft voorafgaande aan de bouw geen archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Voorwerpen met een recentere datum, die gevonden zijn in deze tuin, houden wellicht verband met ophoging van het terrein of het uitrijden van een potstal of beerputinhoud. De oudste vondsten zijn te dateren vanaf 1050. Een interessante vondst is een natuurstenen mortarium of vijzel, die slechts gedateerd kan worden tussen 900 en 1500. Het houdt mogelijk verband met het vervaardigen van geneesmiddelen, zoals zalven of poeders.

* Er zou ook sprake zijn van de vondst van enkele Romeinse munten op de kerkheuvel. De vondst van deze munten vormt geen bewijs voor bewoning van de kerkheuvel in de Romeinse tijd. De munten kunnen immers ook verloren zijn of er later zijn terechtgekomen.

- * Bij de oprichting van het altaar in 1918 zijn onder de Sint Petruskerk fundamenteën en steunberen van een oudere kerk te voorschijn gekomen. Verder is een grafkelder blootgelegd waarin zich een staf bevond. Het kan een pelgrimsstaf zijn, die aan bedevaartgangers wel werd meegegeven in het graf.
- * Ook bij de aanleg van de centrale verwarming in 1928 is men gestuit op fundamenteën van een vroegere kerkmuur.
- * Bij grafdelving in de jaren '30 bij de zuidelijke traptoren is fundering van een toren aangetroffen.
- * Bij de bouw van een woning aan Koppel 4 is een diepe bouwput gemaakt. Ook hier heeft geen archeologisch onderzoek plaatsgehad. Wel is tijdens de bouw de voormalige loop van een watertje door verkleuringen waarneembaar geweest. Gelet op de positie zou hier sprake kunnen zijn van de oude meander of bochtinsnijding die het booronderzoek aan het licht heeft gebracht.
- * Een lid van de scoutinggroep de Voortrekkers, die begin jaren '60 gebruik maken van het Kanunnikenhuisje, stuit hier 50 cm diep op een zware muur. De muur loopt aan een zijde recht naar beneden, terwijl er aan de andere zijde steeds een steen bijkomt, zodat de muur steeds breder wordt. De muur is toen niet helemaal tot onderen uitgegraven. Een ander herinnert zich een put, die tussen het kanunnikenhuisje en de pastorie lag. Deze put is ingezakt toen er in de oorlog een tank over is gereden.
- * De eigenaar van de hoekwoning bij de toren maakt melding van een zware muurfundering die zichtbaar wordt tijdens de bouw van zijn tuinmuur.
- * Ook aan de overzijde van de Clarissenstraat is men bij de bouw van de NIVO-garage bij de aanleg van de smeerput op een stenen fundering gestoten. Het is onduidelijk of we hier te maken hebben met een restant van het Clarissenklooster of een overkluizing van het Binnendommeltje, of beiden.

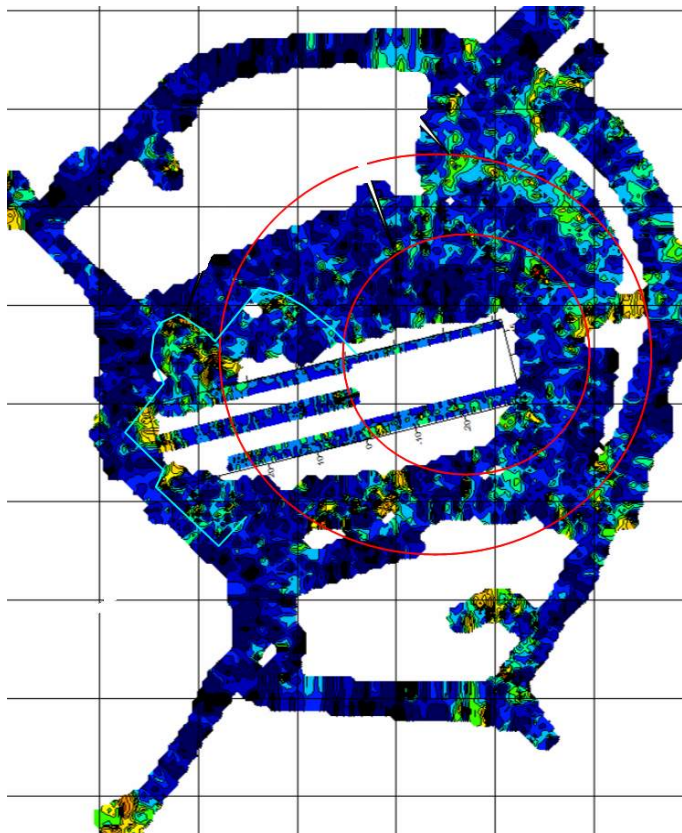
Geofysisch onderzoek

Door middel van geofysisch onderzoek kan de ondergrond op non-destructieve wijze in kaart gebracht worden.

Hierbij wordt een groot aantal metingen gedaan, die opgeslagen en uitgelezen worden in een computer. Voor het onderzoek op de kerkheuvel zijn twee geofysische meetinstrumenten gebruikt, het grondradaronderzoek en weerstandsmetingen.

Het grondradaronderzoek door het bedrijf GroundTracer B.V. is uitgevoerd in het voorjaar van 2008 op initiatief van pater Hans de Visser. Het doel van het onderzoek is geweest het in kaart brengen van archeologische objecten en structuren in de ondergrond van de Sint Petruskerk en directe omgeving tot een diepte van 4 meter onder het maaiveld.

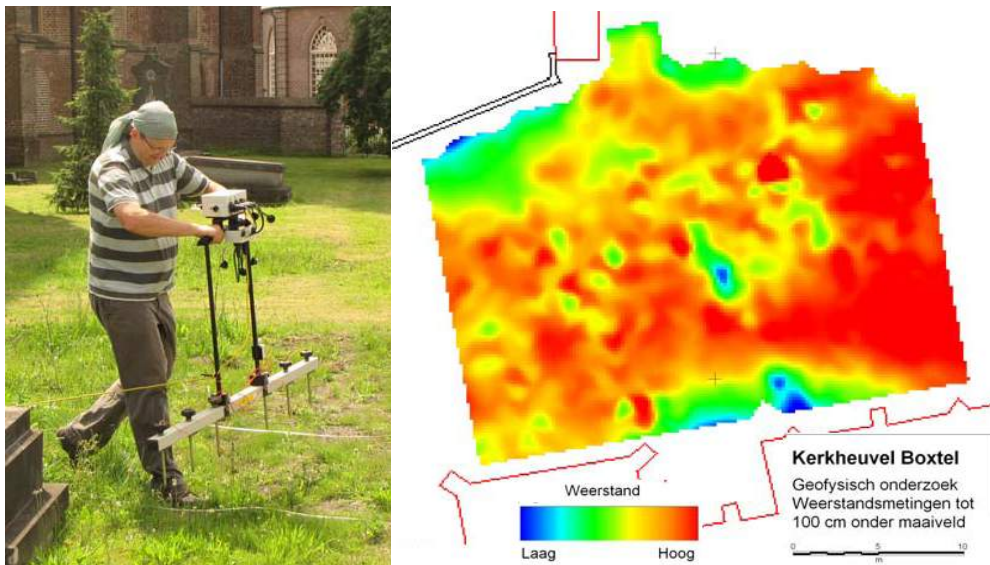

De uitkomsten geven een sterke verstoring van het gebied rondom de kerk te zien, vooral ontstaan door de opeenvolgende begravingen op het kerkhof rondom de kerk.

Toch concluderen de onderzoekers dat de tracergegevens de ligging lijken aan te geven van een cluster van funderingen en een tweetal cirkelvormige structuren. Hieruit kan een aantal bebouwingsrestanten worden gereconstrueerd en een mogelijke structuur, die eventueel kan duiden op een motteburcht. Op basis van het gehouden booronderzoek is de cirkelvormige structuur voor een deel mogelijk ook te interpreteren als de gegraven gracht, direct aan de oostkant van de donk.

De resultaten van dit onderzoek zijn door diverse deskundigen geëvalueerd. Als conclusie kwam naar voren dat nader onderzoek nodig is om tot beter gefundeerde uitspraken te komen.

In verband met de aard van de te verwachte archeologische structuren – mogelijke fundamenten – heeft ArcheoPro rond de Sint Petruskerk aan de noordzijde op het kerkhof weerstandsmetingen uitgevoerd. Bij een weerstandsmeting wordt met elektroden stroom de grond in gestuurd.

Afhankelijk van de weerstand van de grond wordt een andere waarde gemeten en in de computer opgeslagen. Bij de metingen zijn diepten bereikt tussen 50 en 150 cm. Weerstandsmetingen zijn bijzonder geschikt voor het opsporen van grachten en muren in de ondergrond.

De resultaten van de weerstandsmetingen laten een zeer vlekkelig patroon zien, dat ook nu weer veroorzaakt wordt door de vele begravingen die in dit deel van het onderzoeksgebied hebben plaatsgevonden. Aanwijzingen voor funderingsresten zijn niet aangetroffen. Wel is te zien dat aan de noordrand de grond is aangevuld bij de aanleg van de kerkhofmuur.

Conclusie

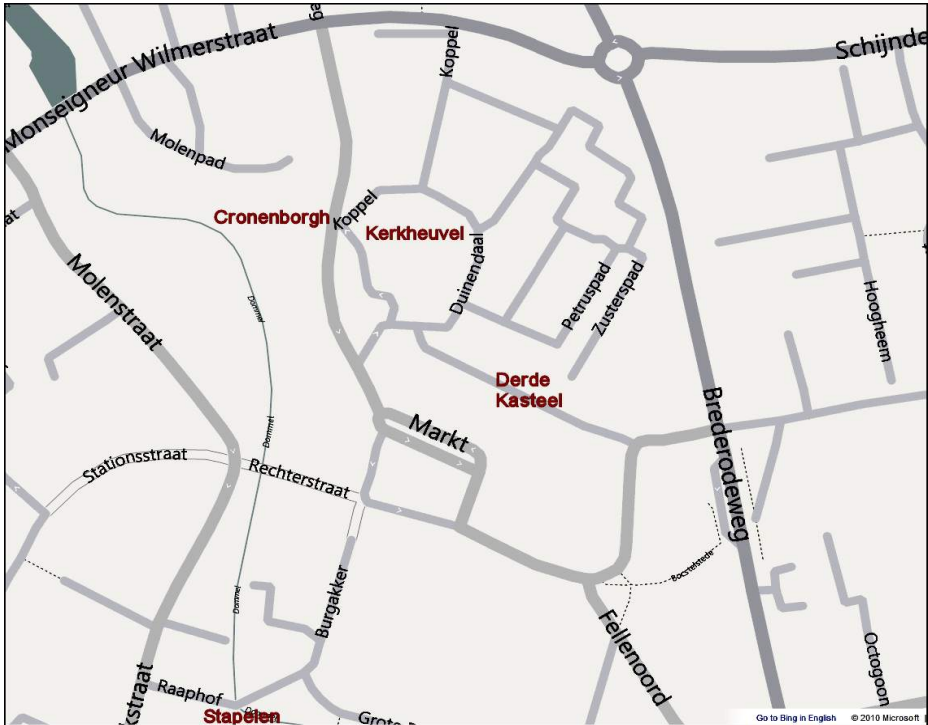
Het archeologisch onderzoek is in Boxtel laat op gang gekomen. Uit de archeologische vondsten die tot nu toe zijn aangetroffen, kunnen we nog geen eenduidige conclusies trekken. Verwacht mag worden dat de bodem nog een schat aan informatie bevat uit de verschillende bewoningsperioden. Zowel uit de weerstandsmetingen als uit het grondradaronderzoek komen de volgende resultaten:

“Het gebied ten noorden van de kerk is sterk geroerd door het gebruik als begraafplaats

Beide onderzoeken duiden op de aanwezigheid van een zone met puin in de ondergrond direct langs de noordrand van de kerk.”

Proefsleuf uit 1994 aan de noord-oost zijde van de kerk. De foto is genomen vanaf de straat. Bovenin is de haag die heden ten dage vervangen is door de kerkhofmuur. Onderin is de humusrijke vulling van het Binnendommeltje te zien.

Plaats van enkele goederen van de heer van Boxtel

6. Bewoningsgeschiedenis

Ontstaan van Boxtel-Binnen

Rond 1080-1100 is er in de documenten voor het eerst sprake van een heer van Boxtel. Dan duiken de namen op van Harbertus de Buxtel, Harbertus van Boxtel en Harpern de Buchestelle, die vermoedelijk dezelfde personen zijn. Deze heer van Boxtel beschikt over leengoederen, die hij aan zijn leenmannen uitgeeft. Deze leenmannen zijn een soort veredelde pachters van de verspreide goederen en rechten van de heer, zoals hoeven, gronden, vis- en jachtrechten. De heer van Boxtel heeft dus een redelijk autonoom gezag gehad, waarmee hij delen van zijn eigen bezit in leen kon uitgeven. Deskundigen denken dat de heer van Boxtel, om zich te beschermen tegen omliggende, opdringerige heren als de graaf van Gelre of de hertog van Brabant, de steun van de keizer heeft gezocht en zijn goederen in leen aan hem heeft opgedragen. Deze leenverhouding met de keizer is pas voor de latere middeleeuwen aangetoond. Wanneer Boxtel precies een leengoed van de keizer is geworden, is niet bekend. Deze verhouding is dus hoogstwaarschijnlijk niet ontstaan doordat de keizer zijn leengezag heeft uitgebreid over Boxtel en de goederen en rechten aldaar als leen heeft uitgegeven aan de heer van Boxtel, maar doordat deze zijn bezittingen aan de keizer heeft opgedragen. De leenverhouding met de keizer staat los van de verhouding die de heer van Boxtel heeft gehad met zijn pachters.

Waar hebben dan deze goederen van de heren van Boxtel gelegen? De kerkheuvel en de grond waarop de Sint Petruskerk is gebouwd, zijn oorspronkelijk eigendom geweest van de heren van Boxtel. Naast de kerkheuvel ligt in de 15e eeuw het kasteeltje Cronenborch, dat gestaan heeft aan de huidige Clarissenstraat, waar in de 15e eeuw het klooster van de Clarissen is gesticht. Dit klooster is gebouwd op de plaats van dit adellijk huis of kasteeltje. Een gedeelte van de bijbehorende grond komt zowel direct als indirect van de heer van Boxtel. Tussen de Cronenborch en het kasteel Stapelen ligt de Borchakker of Burgakker. Aan welke van deze burchten de akker zijn naam ontleent is niet duidelijk.

Aan de noordzijde van de Binnendommel heeft een grote beemd gelegen die de Koppel heet. Ook deze is in de 15e eeuw nog in het bezit van de heer van Boxtel. Daaruit kan geconcludeerd worden dat in de 15e eeuw nog een gedeelte van de grond rondom de kerkheuvel in het bezit is van de heer van Boxtel. De aanwezigheid van een leengoed binnen de omgrachting van de kerkheuvel en een perceel van de heer aldaar is ook een aanwijzing. Dat de grond rondom de kerk van de heer afkomstig is, is geen verrassing, aangezien de heer van Boxtel beschouwd wordt als de stichter van die kerk.

Waarschijnlijk heeft tussen de Markt en het kasteeltje ook een gracht gelegen. Momenteel staat een gedeelte van het gemeentehuis op dit perceel. Het (kasteel)pand is eind 15e eeuw in het bezit van de deken van het kapittel van Boxtel. Een volledige lijst van eigenaren is niet te reconstrueren, maar er zijn aanwijzingen dat de oudst bekende eigenaren bastaardkinderen van de heren van Boxtel zijn geweest.

Een en ander vormt een redelijke aanwijzing dat de goederen waarop de positie van de heer van Boxtel is gebaseerd, geconcentreerd zijn op en rond de kerkheuvel, waar de vermoedelijke verblijfplaats van de heer heeft gelegen. Dat de heer een vaste plek heeft waar hij eventueel kan verblijven, mag worden afgeleid uit het feit dat de heer van Boxtel meerdere keren optreedt als getuige bij zaken die hier in de omgeving spelen. Bij dergelijke getuigen gaat het immers om lokale heren van betekenis.

De opbouw van Boxtel-binnen-de-Bruggen – het oudste deel van het huidige centrum van Boxtel – kan goed worden gevolgd aan de hand van de oudste cijzen. Deze cijzen worden betaald in de vorm van hoenderen. De hoendercijzen hebben vooral gelegen aan de Strijpt, de huidige Markt. Zij komen ook sporadisch voor in de Burgakker en aan de Rechterstraat. Aan de Strijpt zijn ze waarschijnlijk allemaal op hetzelfde moment en planmatig uitgegeven, omdat huis voor huis de hoendercijns voorkomt. De oudste fase van bebouwing ligt waarschijnlijk in de leengoederen van de heer rond de kerk, zoals de Spijker. Vermoedelijk heeft met name Willem II van Boxtel (1290-1334) de bewoning van het gebied tussen de bruggen bevorderd door de uitgifte van gronden tegen betaling van een jaarlijks hoendercijns. Mogelijk is in die tijd ook het kasteel van de heren van Boxtel verplaatst van de kerkheuvel naar Stapelen.

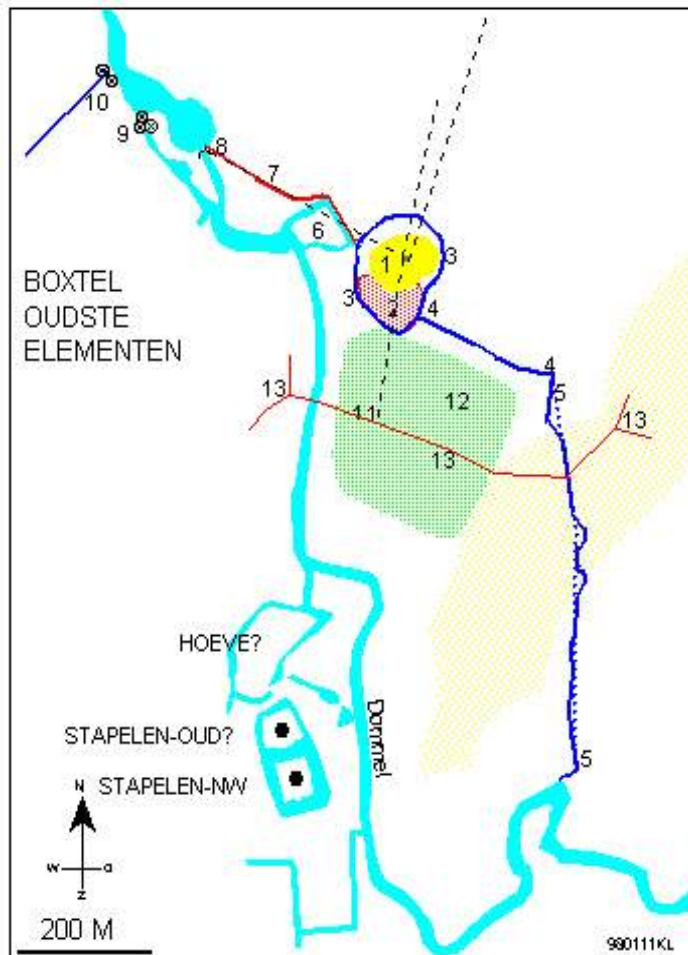
Ruimtelijke ontwikkeling

De hypothese van Karel Leenders, waarin hij aangeeft hoe Boxtel-binnen-de-Bruggen in verschillende fasen gebouwd is, sluit hier bij aan. Hij gaat uit van de kerkheuvel of burcht met de bijbehorende bebouwing, waar de aanzet voor stadsvorming is gegeven. Vervolgens zou de Strijpt of Markt zijn gesticht. Van de Rechterstraat neemt hij aan dat deze al heeft bestaan als doorgaande weg en rivierovergang. De straat is pas bebouwd na de ingebruikname van de Markt. Tot slot is de Burgakker en de Steenweg bebouwd.

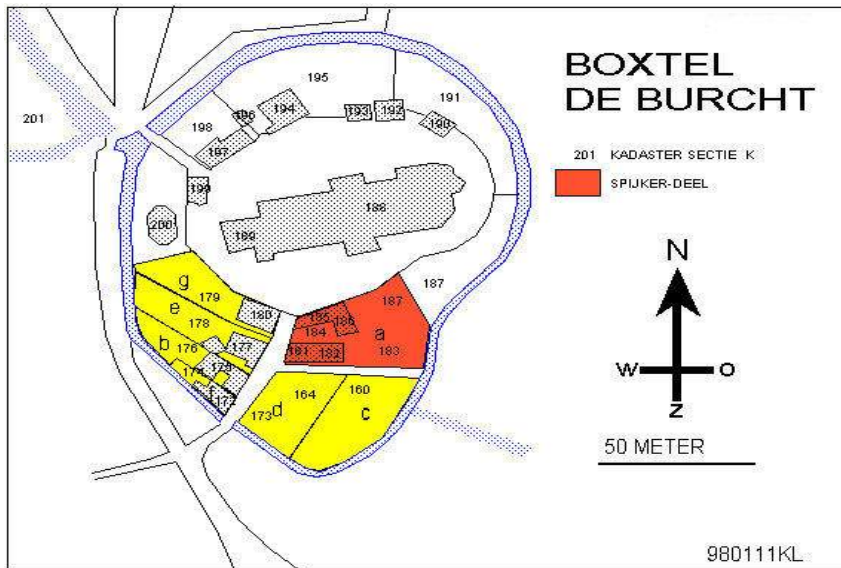
Dat de oorspronkelijke burcht van de heren van Boxtel op de kerkheuvel heeft gestaan, is – behalve door de latere ruimtelijke ontwikkelingen en de geconstateerde leen- of pachtverhoudingen – ingegeven door de typische ruimtelijke structuur die ter plekke wordt aangetroffen: een natuurlijke hoogte, omgeven door een waterloop en rondlopende percelen. Deze gedachte is versterkt door het gegeven dat op die hoogte een kerk is gebouwd die een

eigenkerk van de heren van Boxtel is geweest. Het vermoeden bestaat dat deze kerk is voortgekomen uit een eerdere hofkapel, die bij de burcht of het versterkte hof van de heren van Boxtel heeft gehoord. Het onderzoek in Sint-Oedenrode laat een parallele ontwikkeling zien, waar de hofkapel is uitgegroeid tot een kapittelkerk.

Uitgaande van deze veronderstelling heeft historisch geograaf Leenders een beeld geschetst van de wijze waarop de ruimtelijke ontwikkeling van een 'burcht met agrarisch toebehoren' naar het dorp 'Boxtel-binnen-de-Bruggen' verlopen kan zijn. Aan de hand van zijn bijgevoegde schets worden de oudste ruimtelijke elementen verduidelijkt.

Omgeven door een gracht (nr. 3) liggen het hoge deel van de kerkheuvel (nr. 1) waarop de burcht gestaan zou kunnen hebben, en een laag deel (nr. 2). Dit deel is een vol leen van de heren van Boxtel, genaamd de Spijker.

Deze naam is afgeleid van het latijnse spicarium, dat korenschuur betekent: de graanopslagplaats. Op dit gedeelte zou dan de voorburcht gelegen hebben. De huidige Kerkstraat loopt dwars door deze voorburcht en vormt aldus de toegang tot de burcht. Tussen het hoge deel en de gracht ligt een strook grond waarop later het protestants kerkje is gebouwd en waarbij toen geheid heeft moeten worden vanwege de slappe ondergrond. Mogelijk is de gracht ter plaatse dus ooit veel breder geweest.

Het met nummer 4 aangeduide deel van de toevoergracht naar de gracht om de burcht wordt enkele eeuwen geleden het Klein Dommeltje genoemd. Toch lijkt dit water gegraven te zijn, omdat het voor een natuurlijke waterloop veel te recht is. Dit geldt ook voor de aansluitende waterloop (nr. 5) die vanaf de hoofdstroom van de Dommel zuid-noord verloopt en een hoger gelegen stuk (nr. 13) doorsnijdt.

Tussen de burchtgracht en de Dommel heeft een eilandje gelegen (nr. 6) dat in 1832 als moestuin wordt gebruikt. Langs dit eilandje loopt de weg die de burcht met de watermolens verbindt: het Molenpad (nr. 7). De molens op de Dommel (nr. 9) zijn in later tijd uitgerust met drie waterraderen, die drie molens aandreven: een graan-, een olie- en een run- of schorsmolen. In de Dommel ligt dan een eilandje (nr. 8): op de ene Dommelarm staan de molens, in de ander ligt een stuw met brug. Ook op het Smalwater dat op dit punt in de Dommel uitmondt, staan watermolens (nr. 10). Het Smalwater, vroeger de Molengraaf geheten, is al voor 1232 aangelegd op initiatief van de heer van Boxtel. Het is een technisch hoogstandje te noemen, dat deze waterloop een hoge zandrug tussen het dal van de Beerze en dat van de Dommel doorsnijdt. Zowel de Molengraaf met de molen, die door het water daarvan is aangedreven, als de visserij op dat water, zijn een leengoed van de heer van Boxtel geweest.

De Borchakker (nr. 11) is tegenwoordig de naam van een straatje tussen de Rechterstraat en Stapelen. Waarschijnlijk is de Borchakker ooit een echte akker geweest, die heeft doorgelopen tot nabij de Spijker en die vanuit de Spijker is bewerkt.

De Strijpt is de oude benaming van het marktveld (nr. 12). Deze naam wijst op een verkaveling in lange, smalle percelen, zoals die op open akkers voorkomt.

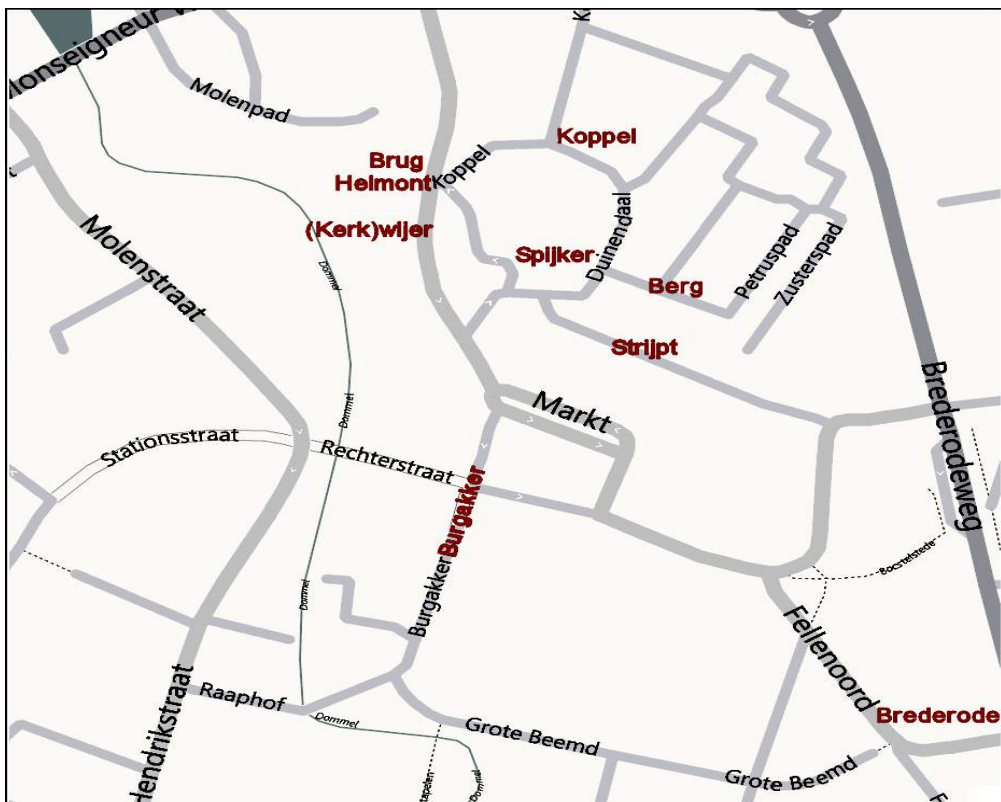
Dit akkercomplex wordt doorsneden door de Rechterstraat (nr. 13). Deze ligt tussen het eerder genoemde toevoerkanaal (nr. 5) en de Dommel en zal oorspronkelijk een onbewoonde toegangsweg zijn geweest naar de brug of de voorde over de Dommel. In de jaren '50 zijn hier nog resten van een knuppelweg aangetroffen. Afgaande op de vorm en de omvang van de percelen mag ervan worden uitgegaan dat de volgorde van de ontwikkeling is verlopen van Strijpt naar Rechterstraat en niet andersom.

Geconstateerd kan worden dat bij het begin van de ruimtelijke ontwikkeling van Boxtel-binnen-de-Bruggen een aantal forse infrastructurele werken zijn uitgevoerd: de omvorming van een 'burchtheuvel', die aan alle kanten door water wordt omgeven en grenst aan de Spijker en het veronderstelde burchtterrein, de aanleg van een lang toevoerkanaal vanuit de Dommel naar de burchtgracht, een verhoogde weg door het Dommeldal, een verbindingskanaal van de Beerze met de Dommel en de bouw van een molencomplex. Dit alles vindt plaats vóór 1290. Op een gegeven moment is de gemeenschappelijke akker van Boxtel opgeheven en is daar – dat wil zeggen rond de huidige Markt – een nieuwe planmatig aangelegde nederzetting gebouwd, die aan alle kanten door water wordt omgeven en grenst aan de Spijker en de burcht. Gedacht wordt dat deze marktplaatsstichting plaats heeft gevonden tussen ca 1250 en 1290, het jaar waarin met de bouw van de eerste kerk wordt begonnen.

De uitvoering van deze infrastructurele projecten en bouwwerken wijst op de aanwezigheid van economische activiteiten en een daarbij behorende zekere bevolkingsdichtheid, die dit allemaal mogelijk maken. Deze ontwikkeling staat niet op zichzelf, maar past binnen de ontwikkeling die zich in de periode rond 1200 in heel Brabant voordoet. In die periode van hoge bevolkingsgroei en economische groei geeft de hertog van Brabant stedelijke voorrechten aan verscheidene steden en vrijheden, zoals Sint-Oedenrode, Oisterwijk en Eindhoven. Het is aannemelijk dat ook plaatselijke heren, zoals die van Boxtel, inspelen op die ontwikkelingen om zodoende – door het stichten van een marktplaats – een graantje mee te pikken van de toenemende welvaart.

Toponiemen

Naast de samenstelling en de hoogteligging van de bodem, de archeologische vondsten, de archieven en de bewoningsgeschiedenis kunnen ook toponiemen of plaatsnamen ons iets vertellen over de geschiedenis van de kerkheuvel en omgeving. In dit verband is een negental toponiemen van belang. De omschrijving is ontleend aan de naamkundig onderzoeker Wim Veekens. De betekenis van de toponiemen is hieronder . Onderstaande stratenplan geeft de vermoedelijke ligging van de desbetreffende plekken aan. Sommige toponiemen zijn in het voorgaande al aan de orde gekomen. De gevonden toponiemen wijzen niet eenduidig op de aanwezigheid van een burchtcomplex. De Spijker wijst het duidelijkst in die richting, terwijl ook de weijer (visvijver) er verband mee zou kunnen houden. De Burgakker kan aan drie burchten worden gekoppeld. De overige toponiemen geven geen directe aanwijzing.

Toponiemen op tegenwoordige stratenplan.

Koppel In het Middelnederlands staat 'coppel' voor een stuk land, dat gemeenschappelijk eigendom van meerdere personen is. Aangezien de Boxtelse naam Koppel meestal in verband staat met een beemd, wei- of hooiland, is het niet ondenkbaar dat onze Koppel eens een zogenoemde 'gemene beemd' was.

Brederode Is de naam van een omwaterd huis ten zuiden van de voormalige Maastrichtse brug. Het is de adellijke familie Van Brederode die haar naam heeft gegeven aan het huis dat aan de andere kant van de brug onder de herdgang Onrooi heeft gelegen.

Brug van Helmont Deze brug heeft gelegen in de huidige Clarissenstraat over het water dat van de burchtgracht naar de hoofdstroom van de Dommel heeft gelopen. 'Van Helmont' verwijst naar een in Boxtel al lang voorkomende familienaam. Later wordt het brugje ook Kerkbrugje genoemd.

Burgakker Volgens sommigen is met 'burg' kasteel Stapelen bedoeld en behoort het aldus genoemde gebied tot dat kasteel. Volgens anderen maakt de huidige Burgakker onderdeel uit van een veel groter akkercomplex en behoort dat bij de burcht die op de kerkheuvel zou hebben gestaan. Weer anderen denken dat 'burg' verwijst naar de hofstede Cronenborch, gelegen op de plek waar later het Clarissenklooster is gevestigd.

Strijpt De oude naam van de Markt is strijpt (eerste vermelding in 1360) en betekent 'streep, strook land', dat wil zeggen een lang, smal perceel. De Strijpt kan duiden op een vroegere verkavelingstructuur van een oud akkercomplex. Op sommige oude kaarten kan men nog zien dat een aantal kavels van de Strijpt zich over de Rechterstraat heen voortzet, richting kasteel Stapelen.

Spijker De huisnaam Spijker is gebaseerd op het Middelnederlandse 'spiker' dat teruggaat op laat-Latijn 'spicarium' = korenschuur, dus: een plaats waar 'spicae', aren, opgeslagen worden. Meer algemeen is een spijker een opslagplaats voor gewassen, waaronder koren.

Berg Aldus wordt in 1482 een locatie aangeduid die ligt aan het water nabij de Spijker. In 1518 wordt deze naam ook gebruikt voor een perceel dat ligt binnen de bruggen aan de Strijpt. De locatie is dus niet geheel duidelijk, maar meestal betekent 'berg' hoogte.

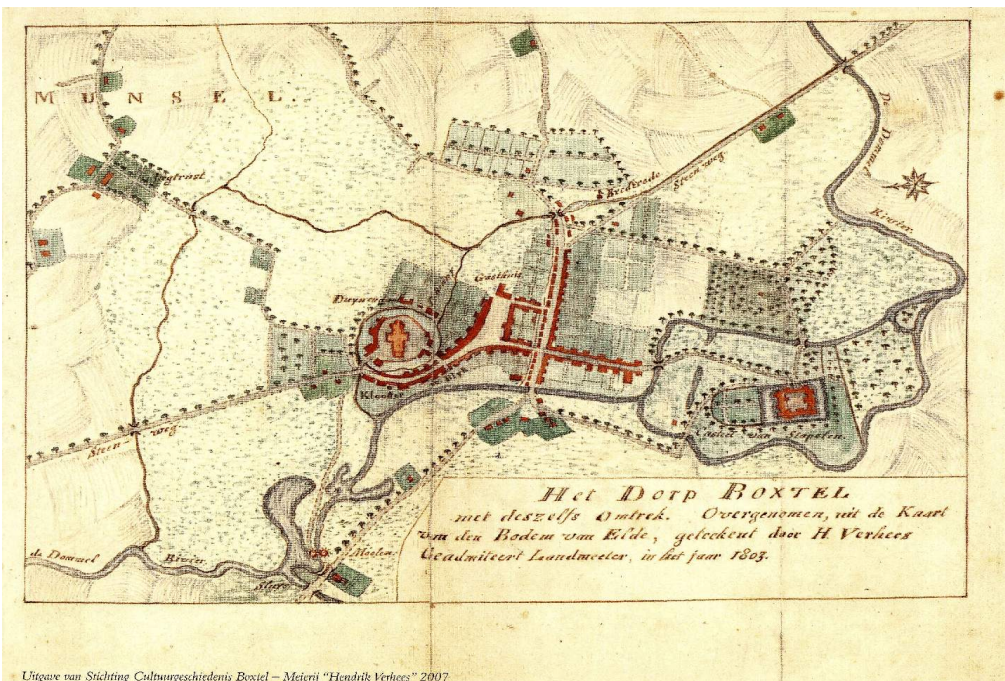
Wijer Met het hierboven genoemde water wordt in een tekst uit 1510 'de wijer' (de vijver) bedoeld. Volgens een tekst uit 1469 ligt dit water aan de steenweg nabij de kerk. Dit water zou hetzelfde kunnen zijn als het water dat wordt aangeduid met onderstaande kerkweijer.

Kerkwijer Een oude vermelding met Kerkwijer komt uit het jaar 1418 en duidt op een locatie nabij het Kerkbrugje en de kerkmuur. Driekwart eeuw later, in 1504, is er sprake van een water met die naam, dat ligt achter de kerk in de buurt van het klooster Sint Elisabethdaal. In 1474 wordt de naam gebruikt voor een stuk water achter de kerk tussen de straat en de Dommel. Een voorlopige conclusie zou kunnen zijn, dat de kerkwijer of wijer een stuk van de oude gracht of Binnendommeltje is dat tot visvijver heeft gediend.

Conclusie

Als de heer van Boxtel en Randerode rond 1100 een versterkte woonplaats heeft gehad in de vorm van een motteburcht, zal een plausibele redenering kunnen zijn dat – gezien de analyse van bezittingen van de heer en gezien de ontwikkeling van de oudste bebouwing – een plek op de kerkheuvel daarvoor als de meest waarschijnlijke in aanmerking komt.

Als voorts de veronderstelling juist is dat rond de burcht- of kerkheuvel in enge zin een extra omgrachting heeft gelegen, zoals het gehouden booronderzoek toont, dan ondersteunt dit het beeld dat Leenders van de ruimtelijke ontwikkeling van een burchtnederzetting naar een vroegstedelijke nederzetting schetst. Dit heeft zich dus afgespeeld tussen grofweg 1100 en 1300. Nu tussen de eigenlijke kerkheuvel en de Spijker een gracht of in ieder geval een waterloop aangetoond is, krijgt het gehele complex een klassieke burchtvorm. Het is dan een variatie op de typische 8-vorm van motteburchten, waarop Aarts eerder heeft gewezen: een hoofdburcht (de kerkheuvel zelf) en een voorburcht of voorhof (de Spijker). Sommige toponiemen wijzen ook in de richting van heerlijk gebruik van de gronden in de buurt van de kerkheuvel.

Uitgave van Stichting Cultuurgeschiedenis Boxtel – Meisrij "Hendrik Verhees" 2007

7. Erfgoedplan: conclusies en aanbevelingen

Conclusie

Na alle onderzoek zoals dat in de voorgaande hoofdstukken is weergegeven, luidt de vraag: kunnen we nu meer en met meer zekerheid iets zeggen over de eerder geformuleerde hypothese dat de kerkheuvel oorspronkelijk een natuurlijke donk in een meander van de Dommel is geweest, waarop rond 1050 een versterkte woonplaats of een motteburcht zou zijn gebouwd door de heren van Boxtel. Op welke punten kunnen, respectievelijk moeten, we nu met de meest recente inzichten de vroegere hypothese bijstellen?

Het onderzoek heeft duidelijk laten zien dat er sprake is van een natuurlijke donk die deels is opgehoogd. Als de interpretatie van het booronderzoek juist is dat rond de kerkheuvel in enge zin een extra omgrachting heeft gelegen, dan wordt het aannemelijker dat op de kerkheuvel de eerste woonstede of burcht van de Heren van Boxtel heeft gelegen. Nu tussen de eigenlijke kerkheuvel en de Spijker een gracht, of in ieder geval een waterloop, aangetoond lijkt, weten we dat het hele complex de vorm van een klassieke motteburcht heeft gehad. Enkele toponiemen en de in volgende eeuwen uitgeoefende functies – graanopslag, visvijver, watermolencolplex, markt, klooster – in de omgeving van de kerk- of burchtheuvel vormen evenzoveel aanwijzingen dat op en rond de kerkheuvel de kern van de centrumvorming van het huidige Boxtel is gelegen.

Door het onderzoek is er meer duidelijk geworden over de vroege geschiedenis van Boxtel. De antwoorden op de onderzoeksvragen die de Heemkundekring Boxtel zich gesteld heeft, werpen nieuw licht op een tot nu toe duistere periode. Maar nog lang niet alles is uitgezocht, waarbij voor toekomstige onderzoekers nog een terrein openligt.

Aanbevelingen

Gezien het historisch belang van het kerkheuvelgebied verdient dit gebied in het beleid met betrekking tot de Cultuurhistorische As op verschillende terreinen de nodige aandacht.

Archeologiebeleid

De gebouwen op een motteburcht zijn vóór het jaar 1200 overwegend in hout of natuur-/tufsteen uitgevoerd. Sporen van middeleeuwse paalgaten of andere grondsporen blijven in zandgrond vrijwel altijd goed zichtbaar. Bij het recent gehouden archeologisch onderzoek naar de burcht in Sint-Oedenrode zijn binnen de grachten ruim 4500 van zulke sporen teruggevonden. Dat zijn

paalsporen van gebouwen en palissades, afvalkuilen, grachten, greppels, etc. Ook op en rond de kerkheuvel zijn veel van dit soort grondsporen te verwachten. Hoewel een deel van de oudere sporen later door bodemingrepen zoals begravingen verstoord kan zijn, is het niet waarschijnlijk dat alle sporen op de heuvel daarmee verdwenen zijn. Bij toekomstige waarnemingen of opgravingen is documentatie van deze sporen van groot belang. De belangrijkste sporen die bij werkzaamheden gevonden kunnen worden zijn:

- muurresten in de heuvel
- aardewerk, dat de status van de bewoners reflecteert
- oud hout, bewaard omdat het permanent onder water heeft gelegen
- oude waterlopen, waarbij ouderdom, vorm en vulmateriaal archeologisch van belang zijn.

De meest kansrijke locatie voor het aantreffen van met de motteburcht samenhangende archeologische resten wordt gevormd door de vulling van de gracht direct rond de heuvel. Indien de kerkheuvel aanvankelijk inderdaad een motteburcht heeft gevormd, kunnen in de vulling van deze gracht elfde- tot dertiende-eeuwse resten en gebruiksvoorwerpen verwacht worden.

Bij toekomstige ingrepen in het gebied verdienen de volgende plekken extra aandacht. Dit is gebaseerd op meldingen die eerder in het hoofdstuk Archeologie zijn genoemd:

- een stenen muur of fundering bij de smeerput in de NIVO-garage
- een stenen muur onder het kanunnikenhuisje
- een put tussen het kanunnikenhuisje en de pastorie
- muurresten in de tuin van de hoekwoning tegenover de kerktoren.

Wanneer in de toekomst een deel van het kerkhof wordt ontruimd, is archeologisch onderzoek noodzakelijk. Als er nieuwe graven gedolven worden, is archeologische begeleiding noodzakelijk.

Verder is onderzoek gewenst naar:

- de 'leeftijd' van de gevonden Dommelarm en het gegraven grachtgedeelte
- de ligging van de oude loop of lopen van de Dommel vanuit het zuiden naar de kerkheuvel. Daarbij kan dan gebruik gemaakt worden van non-destructieve onderzoekstechnieken, zoals boren.

Gelet op het cultuurhistorisch belang is het dringend gewenst om in het gemeentelijk archeologiebeleid voor het gebied van de kerkheuvel en directe omgeving – het gebied binnen het voormalige Binnendommeltje – een dwingendere regeling te treffen. Zo zou overwogen kunnen worden dit gebied te benoemen tot gemeentelijk archeologisch monument. De ondergrenzen voor vrijstelling van archeologisch onderzoek dienen hier laag te zijn. Bij eventuele ingrepen zullen dus meer stringente drempelwaarden, voor wat betreft de te verstoren oppervlakte en diepte aangehouden moeten worden.

Gedacht wordt aan bouwprojecten en infrastructurele ingrepen, maar ook aan het archeologisch begeleiden van de geplande verdubbeling van het riool in de Oude Kerkstraat.

Om meer helderheid te krijgen over de oorsprong van de centrumvorming in Boxtel, verdient ook het andere eind van de Cultuurhistorische As, namelijk het gebied rond kasteel Stapelen, meer aandacht. Onderzoek is gewenst naar eventueel nog aanwezige sporen van de eerste burcht, die gelegen kan hebben ten noorden van het huidige kasteel op het terrein van het voormalige openluchttheater.

Onderwijs en communicatie

Het historisch bewustzijn bij de jeugd versterken, bijvoorbeeld door het samenstellen van daarop gerichte lespakketten.

Het gevoel voor de oudste historie van Boxtel bij jong en oud stimuleren, door het resultaat van de eindrapportage brede bekendheid te geven via de pers, Brabants Centrum, Omroep Boxtel.

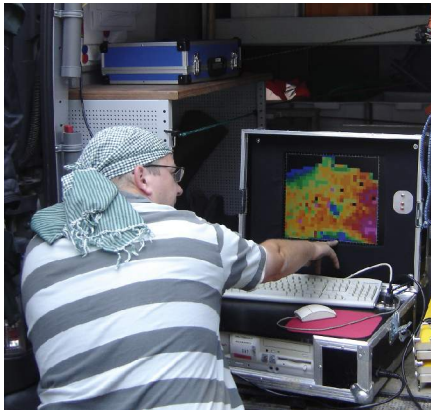
Om blijvend de historie onder de aandacht te brengen is een informatiebord bij de kerkheuvel zinvol.

Inrichting van het gebied

Bij herinrichting van het processiepark en bij andere plannen rondom de kerkheuvel en de Cultuurhistorische As verdient het aanbeveling de heuvel meer beleefbaar te maken en daarvoor ideeën te ontwikkelen.

Schilderij door Pierre Janssen

8. Literatuurlijst

- Aarts, Bas – De burchtenproblematiek van Boxtel, Het Brabants Kasteel, jaargang 15-1992, pag. 39-53
- Aarts, Bas – Nieuws over Boxtel, Het Brabants Kasteel, jaargang 17-1994, pag. 3-12
- Aarts, Bas – De vroege burchten. Een historisch-archeologische verkenning. Het Brabants Kasteel, jaargang 22-2002, pag. 21-35
- Asseldonk, Martijn van – De Meierij ontrafeld, ZHC 2003, pag. 284-286, e.a.
- Claes, Britt – Castrale mottes in het noordwesten van Vlaams Brabant. Het Brabants Kasteel, jaargang 29-2006, pag. 3-17
- Coenen, Jean – Baanderheren, boeren en burgers. Een overzicht van de geschiedenis van Boxtel, Liempde en Gemonde, 2004
- Deckers, J. – Kapittels en Kanunniken in de Meierij, 1998, Het Kapittel te Boxtel, pag. 64-67
- Dorenbosch, P. – De Boxtelse St.-Petrus, deel 1, 1983
- Dorenbosch, P. – De Boxtelse St.-Petrus, deel 2, 1986
- Ginkel, Evert van en Liesbeth Theunissen – Onder heide en akkers, de archeologie van Noord-Brabant tot 1200, 2009
- Leenders, Karel – Concurrentie of navolging? Ruimtelijke planning in het centrum van Boxtel in de dertiende eeuw. Brabants Heem 52-2000, pag.59-72
- Pel, Hans – Op de kaart gezet. Hendrik Verhees 1744-1813, 2007
- Peters, Sem en R. van Genabeek – De burcht van de heren van Rode. Het Brabants Kasteel, jaargang 28-2007, pag. 102-115
- Thiadens, H. – Historisch-geografische voorstudies van Boxtel, deel 2, 1993
- Thiadens, H. – Historisch-geografische verkenning van de kern van Boxtel, 1993
- Thiadens, H. – De bijzondere ligging van de Sint Petruskerk te Boxtel, Monumenten 7/8 1994, pag. 22-23
- Visser, J. de – Boxtel, van Brabantse Baronie naar Groene gemeente, 1999
- Visser, J. de – Boxtel binnenste buiten, 1993
- Vriens, Jan – De vervreemding van het rijksleem Boxtel in 1439, Van Blauwe Stoep tot Citadel, 1988, pag. 57-68
- Wap J.– Geschiedenis van het Land en der Heeren van Cuyk, 1858, pag 64-66
- Zweers, Dik – Bouwkundig onderzoek St.-Petruskerk bij restauratie, 1993
- Gemeente Boxtel, Aeneas – Binnendommeltjes, Kroonjuweel van Boxtel, 2009
- Rapport ArcheoPro – Booronderzoek en weerstandsmetingen, Kerkheuvel Boxtel, 2010
- Rapport Groundtraceronderzoek bv – Geofysisch onderzoek Sint Petruskerk te Boxtel, Groundtraceronderzoek, 2008
- Rapport, Raap – De Dommel door Boxtel, archeologisch vooronderzoek in opdracht van Arcadis, door M. Peeters, 2008
- Rapport, Ras. J. – Geologische verkenning door middel van grondboringen, Inrichtingsplan Dommel door Boxtel, 2004
- Verslag archeologische vondsten, Bas Aarts
- Verslag archeologische vondsten, Pierre van Amelsvoort

Colofon

Met dank aan pastoor Niessen en de bewoners rondom de Kerkheuvel voor hun gastvrijheid en bereidheid om ons op het kerkhof en in hun tuinen booronderzoek te laten verrichten.

Layout en kaarten door Dik Bol

www.heemkundeboxtel.nl
secretaris@heemkundeboxtel.nl

Januari 2011

ISBN 9789081376433

Dit project is gerealiseerd dankzij financiële bijdragen van Gemeente Boxtel en Provincie Noord-Brabant

Provincie Noord-Brabant

